

שנתון קל

• חברה • ביקורת • תיאורון • אמנות •

שנה י"ח • גיליון 174 • תשנ"ד • יולי 1994 • 14 ש"ח

מניהיליזם לטוטליטריות -

דוד אוחנה, שלמה בן-עמי, מנחם פרינקר, דוד גורביץ, גדי יציב

רות אלפרן בן-דוד -
אל התופת הליטאית ובחזרה!

ריבה חירורג -
העמידה מנגד בגטו לודג'

צמיה גינור -
ה"החטאה הטרגית" בשירת אבא קובנר

לאה גולומן -
בחזרה אל לאה גולדברג

אורנה לנר -
על פסטיבל ישראל

שיריה איתמר ישור קסנר ודני פרידמן, ציפורה חנה לידר, מושח דוד, עדי וולפסון, עימות עמאל

פרדס אלי בער, ינטה מאש

הצי פועת לפי שעה, ביקורת ספרים

אם אתה אדם קורא חושב – חתום על

שיתוף כל
הירחון לספרות
• חברה • ביקורת • תיאטרון • אמנות •

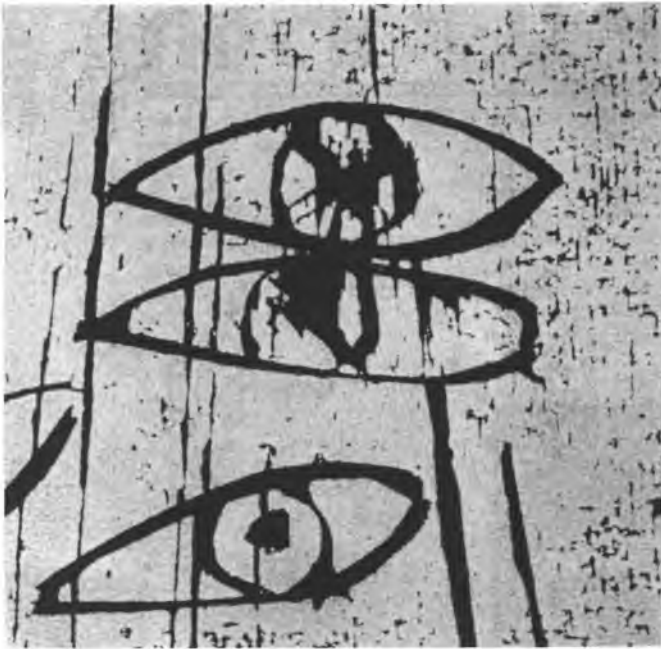
* ספרות עברית – מה שקורא

* מיטב הספרות העולמית

* הכרות עם ספרויות האיזור

* מעורבות חברתית

המתנה היפה ביותר

תמונת השער: אנדריאס פלגר, מתוך ספר הזיכרון
 זד הנך - ניצול מווארשה.

לכבוד ת"ד 16452, ת"א 61163
 הנני מבקש להיות מנוי על "עתון 77"
 לשנת 1994

שם ומשפחה _____
 כתובת _____
 טלפון _____

מצורף בזה שיק על סך 120 ש"ח עבור 11 גליונות, כולל
 משלוח _____
 חתימה _____ תאריך _____

שירה

7	איתמר יעוז קסט: שירים
8	זהר פרידמן: שירים
9	ציפורה חנה לידר: שירים
13	משה דור: שירים
24	עדי וולפסון: שירים
25	עירית עמיאל: שירים

פרוזה

32	רות אלפרן בן-דוד: ביקור בליטא '94
38	אלי נצר: גדולים מגורלם
40	ינטה מאש: לחם; מיידיש: אברהם יהל

מסות ומאמרים

10	לאה גלומן: בחזרה אל לאה גולדברג, על ספרו של א"ב יפה
22	צביה בן-יוסף גינור: "ההחטאה הסרגית" בשירת אבא קובנר
26	ריבה חירורג: מול הנאצים בגטו לודג'

רב שיח

14	בין גיהילים לטוטליטריות: דוד אוחנה, שלמה בן-עמי, מנחם ברינקר, דוד גורביץ, גדי יציב
----	---

ביקורת ספרים, רשימות

6	יהודית כפרי על "שחיה בים" לס' יזהר
8	עמירם גיל על "זמן באפור" לד"ר דני קורן
9	שמואל שתל על "הפיך ומרתק" לעזריאל קאופמן
5	צבי עצמון: חיילים כתבו שירים

פסטיבל ישראל

21	אורנה לנגר: הבטים על פסטיבל ישראל
----	-----------------------------------

שירה

7	איתמר יעוז קסט: שירים
8	זהר פרידמן: שירים
9	ציפורה חנה לידר: שירים
13	משה דור: שירים
24	עדי וולפסון: שירים
25	עירית עמיאל: שירים

פרוזה

32	רות אלפרן בן-דוד: ביקור בליטא '94
38	אלי נצר: גדולים מגורלם
40	ינטה מאש: לחם; מיידיש: אברהם יהל

מדורים קבועים

4	המלצות
5	לפי שעה: יעקב בסר
6	חצי פינה: רוני סומק

שנה י"ח • גיליון 174 • תשנ"ד • יולי 1994 • 14 ש"ח

עתון 77

יריחון לספרות ולתרבות

העורך: יעקב בסר
 חברי המערכת: שמעון בלס, ששון סומך, זיוה שמיר
 עורכת משנה: עמית ישראל-גלעד
 ניהול ועיצוב: מיכאל בסר
 ניקוד: שמואל רגולנט
 איור: מיכאל בסר
 מועצת המערכת: יצחק אורבך-אורפז, גילה בלס, נתן זן,
 א.ב. יהושע, רוני סומק, צבי עצמון, עוזר רבין,
 ש. גיורא שוהם, אנטון שמאס.

בסיוע: משרד החינוך והתרבות, המועצה לתרבות ול-
 אמנות הסתדרות העובדים הכללית, המרכז לתרבות
 ולחינוך
 המערכת והמנהלה: טל': 5619879, ת"ד 16452 ת"א
 המערכת אינה עונה בכתב על פניות כותבים ואינה
 מחזירה כתבי יד אלא אם צורפה אליהם מעטפה
 מבוילת.
 חומר יש לשלוח רק בדואר רגיל, כשהוא מודפס
 ברווח כפול על צד אחד של הנייר. פגישות עם
 העורך רצוי לתאם מראש

גרפיקה ממוחשבת: דפוס מופת-רוזמרין בע"מ
 לוחות: אורניכ

ITON 77

Literary Monthly
 Editor: Jacob Besser
 Managing Editorial Board:
 Shimon Ballas, Sasson Somekh,
 Ziva Shamir
 Vice Editor: Amit Israeli-Gilad
 Management and Graphic Design:
 Michael Besser

המ"ל: אגרת סופרים ואמנים לקידום הספרות
 והתרבות בישראל - עמותה

המלצות עיתון

נינה ברברובנה: בת לוויה; מרוסות: דוידה קרול; ספרית פועלים; 1994; עמ' 95

שתי גבולות: "בת לוויה" ו"קנה הסוף ההוגה", כתובות בסגנון צ'ובי; הגובלה "בת לוויה" עוסקת במרת נודעת ופסנתרנית אלמונית. הגובלה "קנה הסוף ההוגה" עוסקת במפגש ווג נאהבים לאחר המלחמה.

אנטה קריסטוף: השקר השלישי; מצרפתית: דניאל תורד; הוצאת שוקן; 1994; עמ' 151

הספר השלישי בסרילוגיה התאומים, הפעם בימי זקנתם. לוקאס חוזר אל מחוץ ילדותו, בעקבות אחיו התאום, קלאוס, בחיפוש אחרי זהות וילדות אבודה.

החלק הראשון מסופר על ידי לוקאס ואילו השני, על ידי אחיו. כבשני הספרים הקודמים, קריסטוף, בלאקוניות ותמציתיות, אורגת תומרי מציאות ובדיה ליצירה מצרפת, נוגעת ומרתקת.

שלום עליכם: כתבים; רומאנים מוקדמים; מיידיש: אריה אהרוני; ספרית פועלים - ידיעות אחרונות - ספרי חמד; 1994; עמ' 303

"שתי אבנים", "טייבלה", "משחק ילדים", "מושקלה גנב" ו"יוסלה ומיר", חמש גבולות משל שלום עליכם הצעיר. סיפורי אהבות סרגיות, קובצו ותורגמו עליידי אריה אהרוני.

פראנסואז קסנאקיס: "לכל הרוחות! שוב שנחנו את הגברת פרויד"; מצרפתית: הגית בת עדה; הוצאת זמורה-ביתן; 1994; עמ' 234

פראנסואז קסנאקיס החליטה להציל משיכחה חמש נשים של גברים יודעי שם - מרתה פרויד, כסאנתרופה סוקראטני, אדל הוגו, ו'אני מארקס ואלמה כאהלר - עליפי ביוגרפיות דמיוניות למחצה שיצרה עבורן.

גרשון כרין: סוגיות במקרא ובמגילות; אוניברסיטת תל-אביב; הוצאת הקיבוץ המאוחד; 1994; עמ' 287

בספר מזקרים בשלושה נושאים: 1. הבכורה - מבחינה דתית משפטית וחברתית - מונוגרפיה. 2. המבצע הספרותי במקרא - סוגיות העוסקות בנוסחאות מקראיות. 3. שיטת העיבוד שנקטו בעלי המגילות (כת מדבר יהודה) בשימושם במקרא.

רות רמת: פרוסת השמים; הוצאת תמוז - אגודת הסופרים; 1994; עמ' 63

לעיתים רחוקות מופיע ספר ביכורים ומציג משורר בוגר ובשל. כזה הוא ספרה הראשון של רות רמת. חסר לישרירות. ליריקה רגישה ולא רגשנית. הדגשים ביוגרפיים. הישענות על זכרונות ילדות, ללא גלישה סנסימנטלית.

אריה סיון גבולות החול

אריה סיון: גבולות החול; ריתמוס - סדרה לשירה; הוצאת הקיבוץ המאוחד; 1994; עמ' 80

אריה סיון, אחד הבולטים במשוררי דור המדינה, מחברי "קבוצת לקראת"; לצידה של ליריקה אוטוביוגרפית בולטים שירים ליריים-פוליטיים-חברתיים; מבחינה זאת מהווה "גבולות החול" קובץ המשך לספריו הקודמים. שירה צלולה, אישית, שהופכת להיות בחלת הכלל בזכות האוזן הקשובה והעין המבחינה של המשורר.

שדות סמנטיים

עיון בלשוני-פילוסופי בקשרי משמעות

תמר סוברן

תמר סוברן: שדות סמנטיים; הוצאת מאגנס; 1994; עמ' 193

עיון בלשוני פילוסופי בקשרי משמעות; במחקר הקוגניטיבי העוסק בבלשנות, פסיכולוגיה, חקר תרבויות שונות, נוירולוגיה ובינה מלאכותית, המושג שדה סמנטי או רשת מושגית מציין מדת המכסה תחומי משמעות. עיקר הספר הוא דיון במושג "דמיון" מצידו הפילוסופי והבלשוני.

יצחק אדיוס: ילדות במקלט באלכסנדריה; יד ושם; ירושלים; 1994; עמ' 274

יצחק אדיוס ומשפחתו נמלטו מידי הנאצים, מיוגוסלביה לשעבר לאלכסנדריה. הספר מעלה את פרשת נודידיהם בארץ המיוחדת שישבתם לסקופיה, עד לעליה לארץ-ישראל.

דוד גלעד: תרזי קיץ; יחיד ורבים; דוד גלעד, ממייסדי מעריב, שם כיהן, במשך שנים כעורך המוסף לספרות; תרגם קובץ משירי מארק שאגל ומכחוליר. הרבה לכתוב סקירות ורשימות ביקורת על אמנות ישראלית ועולמית. רשימותיו ומאמריו היו, תמיד, תרזי קיץ.

השירים שבקבצים אינם מאופיינים במקצוענות משוררית. יחד עם זאת, יש בהם נגיעה מאוד כנה בחוויות האינסטימויות ביותר, תוך התמודדות עם הזקנה. רגישות גבוהה לשינויים שהלים בסביבתו הקרובה, הנופית והאנושית.

תלמידו ביה"ס התיכון שליד האוניברסיטה בירושלים: עמידות - סיפורי מדע בדיוני מקוריים; ערך: עימנאל לוטס; הוצאת כתר; 1994; עמ' 150

קובץ המונה תשעה עשר סיפורי מדע בדיוני, שנכתבו במקום בחינה בפילוסופיה של הביולוגיה. הנחו והוסיפו הקדמה: ענת גרשון ויצחק גרטי.

א"ב יפה (עורך): שלמה טנאי - דיוקן ויצירה; הוצאת עקר; 1994; עמ' 174

מבחר ראיונות, דברי ביקורת ומסמכים על יצירת שלמה טנאי, "מראשוני משמדת המשוררים הארצישראלים אשר התחילו כתיבתם בשלהי מלחמת העולם השנייה".

שלמה טנאי, משורר ומתרגם, חונג כיום את יום הולדתו השבעים וחמישה.

דיוקן ויצירה

שלמה טנאי

צבי רפאלי: בין המוזות; הוצאת ארטפלוס-ירושלים; 1994; עמ' 129

אוסף מסות, מאמרים ורשימות קצרות - "מיניאטורות", שהופיעו בחלקם, בעיתונות ובכתבי עת. המאמרים עוסקים בספרות, קולנוע ואמנות פלסטית.

הדרך לשלום עוברת במדינה הפלסטינית

ההכרה ההדדית בין ישראל לבין הפלסטינים. לכן בהסכמי קמפ דייוויד, קיימת התנייה בין השלום המצרי ישראל לבין הכרה ב"זכויות הלגיטימיות של העם הפלסטיני".

ובכן, הסכמי אוסלו וקהיר וביצוע ההסכם "עזה ויריחו תחילה", אפשרו את החגיגה המרגשת בווינגטון בימי ה-25 וה-26 בחודש יולי '94.

לא צריך להיות אסטרטג גדול כדי לקבוע שכישלון ביישום האוטונומיה עלול להעמיד מכשולים בחתירה לשלום מלא עם ירדן ומאוחר יותר עם הסורים.

נשמעים, כבר עתה, קולות המאיצים לכיוון הקמת פדרציה משולשת בין ישראל וירדן ופלסטין, מבלי להמתין למימוש השלב הסופי בנירמול היחסים בין הפלסטינים לבין ישראל.

לא יהיה נכון לזרוע אשליה, שניתן לפתור את הסכסוך עם הפלסטינים מבלי לאפשר להם להקים את מדינתם לצידה של מדינת ישראל, כשירושלים, (לב הסכסוך), בלתי מחולקת, בירתן של שתי המדינות. רק עם הקמת המדינה הפלסטינית, יבוא סיום שלטון הכיבוש. ואז, ורק אז ניתן יהיה לדבר על השלב השלישי בחיסול הסכסוך, והכניסה לעידן חדש של שלום. כי הדרך לשלום עוברת במדינה הפלסטינית. רק אז תהיה הגיונית ואפילו אולי רצויה, תוכנית הפדרציה המשולשת: ישראל, פלסטין, ירדן. ■

החזיקי לנו חמש אצבעות מאשקלון

שתי אצבעות מבית-חנון עושים שם פיתות בטאבון מרחוק עשן שחור מאגפים מאחור התצפית* מדווח מהר "אני מזהה צמיג בוער".

פזמון חוזר:

זה רחוק מבאר-שבע, רחוק מקציעות יוצאים סיור חמש שעות זורקים עלינו אבנים אני עושה בתחתונים.

חמש אצבעות מאשקלון אני מסייר אך מת לישון [- - ?]

פזמון חוזר...

חמש אצבעות מחיפה אני רואה ילדה יפה [- - ?]

"תקח סיד ותמחוק את הסיסמה!" - מתי עולים כבר לרמה?

יוסי אלקלעי

* זוהי כמובן לשון סכנית-צבאית שפירושה: החייל שבעמדת התצפית.

מלך חוסיין בנאמו הנוגע ללב, על מדשאות הבית הלבן, ריגש מיליוני בני אדם. הוא היה אמין, נחרץ, משכנע, אפילו הגיר דמעה ומחה אותה כמו בסתר. רבין לא מחה דמעה. אך ריגש, דווקא ביובשנות שלו, לא פחות מן המלך. שני המנהיגים יצרו את הרושם, וגם אמרו, שהנה זה בא. קורה הדבר שלו נכספו כל ימי חייהם. ואני האמנתי להם.

מגעים ברמות שונות, גם בגבוהות ביותר, בין ירדן לישראל, עם המשפחה ההאשמית, התקיימו במשך עשרות שנים. המלך, סבו של חוסיין אף שילם בחייו על מגעיו עם גולדה מאיר... אין כמעט מנהיג ישראלי שלא נפגש עם המלך או אישיות אחרת מחצר המלכות. וכל הקשרים, שהיו ענייניים, ותמיד ברוח טובה, לא הוליכו לשום מקום. ולא הפריעו למלך לצאת למלחמות נגדנו, ב'48', '67', '73' (כוח ירדני נלחם לצידה של סוריה), במלחמת המפרץ, אהד המלך את עיראק...

בהחלט מובן, שכל אותן שנים רוויות דם, סבר המלך, כפי שהוא חושב היום, שאין תחליף לשלום. שרק תוך יחסי שלום ניתן להיטיב עם האדם באשר הוא. ואף-על-פי כן לא מצא המלך דרך לבוא לקראתנו, ואנו לא מצאנו את המבוא הנכון לקראתו. לא יהיה גילוי גדול אם אומר שהדרך לשלום עם ירדן וגם עם סוריה ועם העולם הערבי כולו עוברת בתחום הסכמי ההבנה שהושגו בינינו לבין הפלסטינים. גם על סאדאת העיק העדר

חיילים כתבו שירים

פר העדויות שיצא (1990) בהוצאת עם עובד, בסדרת "פרוזה אחרת", בעריכתן של רולי רוזן ואילנה המרמן, בנושא האינתיפאדה נקרא "משוררים לא יכתבו שירים". השם לקוח מדבריו המצוטטים של חייל, והוא עלול להטעות במקצת - הכוונה המקורית היתה: משוררים לא יכתבו שירי תהילה לחיילי האינתיפאדה. שהרי שירים נכתבו, כידוע, קשים ומרים. כותרת המשנה של הספר היא "במדים בארץ ישמעאל: סיפורים ותעודות".

מאז תחילת האינתיפאדה (ומבחינה שירית מדובר כבר ב"שנות דור" ממש) שירתתי מספר רב של תקופות מילואים ארוכות. ואני מודה: רק לאחרונה - במרחק שתי אצבעות מן השלום - נודע לי כי חיילי האינתיפאדה אכן כתבו פזמוני-חיילים.

ומעשה שהיה: באחד הסיורים האינסופיים שערכנו בתקופת המילואים האחרונה, לאורך הקו המצרי, בשעות הקטנות של הלילה-שחר, פצח שי גלר - חייל שריון, שבמהלך 1989 בילה עם פלוגתו הסדירה שלוש חודשי אינתיפאדה בבית-חנון - בפזמון שאת מלותיו חשבתי שכדאי להביא לדפוס, למען "ההיסטוריה". המחבר הוא יוסי אלקלעי, והמנגינה היא של "שתי אצבעות מצידון". שתי הערות: כפי הנראה נשמטו אי-אלו שורות מן הזיכרון; בסיס האם של פלוגת המחבר היה בקציעות.

הרשיתי לעצמי לציין את הפזמון בכותרת, שהיא היתוך של פזמון "הרואי" ידוע מימי '67 עם שיר לבנון ופזמון האינתיפאדה. ■

צבי עצמון

על חומריות המים ועל הזשחיה כמשל

ס' יזהר: "שחיה כים"; כתב עת "אלפיים" מס' 9

קראתי את הסיפור הזה בסלטלה גדולה. הכוח המממש, המממש, של התיאור, כל כך גדול, שכאילו נתקפים במחלת ים כשקוראים אותו, מאבדים את הקרקע המוצקה מתחת לרגליים, נסחפים ועוברים את כל משא ההישרדות הנורא המתואר בו, כל הזמן על סף הטביעה והקץ.

כשהייתי ילדה בת שש או שבע, זמן קצר אחרי ילדתי לשחות, נקלעתי פעם למצב חסר-מוצא, דומה לזה המהווה את השלד העלילתי בסיפור "שחיה כים": הייתי אחת הילדות הצעירות בקבוצת הילדים הבכורים של קיבוץ עין החורש. בקיבוץ היתה בריכת-שחיה - לא חפורה באדמה אלא בעלת קירות גבוהים, אליה הוצמדה מרפסת עץ, שטיפסו אליה במדרגות. בכל יום במשך הקיץ היינו באים בצהריים לשחות בבריכה. זו היתה פסגת היום. "הגדולים" כבר ידעו לשחות את כל אורך הבריכה (30-20 מ') הלוך וחזור, אבל אני יכולתי לשחות רק הלוך. יום אחד הכריו הילדים הגדולים על תחרות שחיה הלוך ושוב, ואני קפצתי למים עם כולם, ושחיתי עם כולם, והגעתי עד לקצה, והסתובבתי וניסיתי לחזור, ולא היה לי כוח להמשיך, וניסיתי להרגיש ברגלי את הקרקעית ולא הגעתי אליה, והתחלתי לעלות ולרדת לעלות ולרדת, וכנראה שם היה בא קצו, אלמלא ציפ, אביה של בת קבוצתי, הגר, שישב על קרשי המרפסת והשגיח עלינו, ושהיה, למזלי, גם שחיין מצוין. הוא קפץ למים ומשה אותי.

כשקראתי את הסיפור של יזהר, אני משערת שהוא פגע בי כל כך עמוק, גם מפני שהוא התחבר ישירות לחוויה הראשונית הזאת, שבמקרה גם אני עברתי וכנראה עוד הרבה ילדים עברו ועוברים, כשהם לומדים לשחות במים ובעולם.

הסיפור החזק, הסוחף הזה, "עובד" כמו צלילה פתאומית לעומק, הוא מתחיל כעוד אחד מסיפורי ההתבררות התמימים כביכול של יזהר: שלושה ילדים, שאולי מוכרים לנו כבר ממופע הנעורים שלהם ב"צלחבים", וכאן הם צעירים יותר, הולכים לשחות בים. כמו בפרקי הפתיחה של "צלחבים", גם כאן, השלושה אינם בדיוק שלישיה אלא שניים ואחד. האחד הוא הילד האמן, הרגיש, הבודד המדמיון והחרד יותר, מי שחש עצמו חלש יותר, ונמצא, עוד בטרם הוא מסוגל לנסח זאת במלים, במאבק מתמיד על הישרדות: "בהילחמות על הישרדות הראשונה הכי פשוטה... תמיד רק על הישרדות ולא על הגאולה" (עמ' 215).

שלושת הילדים מתחילים לשחות אל סלע במרחק מה מהחוף, מרחק קצר לשניים, מרחק כמעט אינסופי לאחד. ולפתע, וכמעט בתחילת הסיפור, חלה

הצלילה לעומק, וסיפור ההתבררות הופך לעינינו לסיפור "מהופנט לוועה", בפרפרזה על אחד המשפטים של יזהר (עמ' 208): הופך להתמודדות חשופה ואכזרית של האדם המנוכח עם מותו הוודאי בעוד רגע: "... ומכל צד רק מים מקיפים עליך, ופתאום כבר קר נורא ושארית החום שהיה בך הכחיל ויצא ואיננו עוד, וכעת זה רק ככה ואין לזה הלאה.

רגע, ואת כל זה יודע ורואה הטובע, שכולו רק באובדן עשתונות, כשכולו רק בחבטות גפיים עיוורות צועקות הצילו, ורק בתנועות מבובלות ומכשילות עצמן, כשאין עוד ממנו ולא נשאר כלום לא אדם ולא צורת אדם ולא יודע ולא ידיעה ורק המום תחת מכת הוועה שהיכתה בו והוא מוכה תחתיה, ורק עוד זו צעקת הטובעים החנוקה שאינו צועק, הצילו, מפני שאפילו כעת מתבייש לבקש, כנראה גאוות עניים כזו, אולי נשארה רק חיה אחת שהגפיים שלה ריקים והיא מכה בעיוורון, מסורפת להיאחז במה שהוא, ביאוש שלא מאמינים שיש כוח ושהוא תוהו זה, ושכך באמת נראה תוהו זה..." (עמ' 214).

הסיטואציה בקוויה הכלליים מזכירה סיפור אזור של יזהר, "הצניחה מן הצמרת" ("ברגליים יחפות" הוצ' תרשיש 1969). גם שם מרחיק הילד כמעט עד קצה גבול האפשר - (שנראה כמעבר לגבול האפשר) ראש צמרת גבוהה מאוד של עץ אקליפטוס ענקי אל קצות הענפים הדקים ביותר שבקושי נושאים את גופו - ואינו יודע איך לחזור.

זוהי סיטואציה סיוטית - שאולי כל אדם התנסה בה - אימת ההליכה אל מה שנראה כמקום שאי אפשר לחזור ממנו בחיים. אבל הטון של שני הסיפורים וגם הבעיות שהם מתמודדים איתן שונים. ב"צניחה מן הצמרת" מתמודד אדם צעיר בעיקר עם בעיית גבולותיו, כוחותיו והעותו; הטון הסיפורי הוא דרמטי והומוריסטי אפילו. ב"שחיה כים", מבעד לטיפור הילדות ובנוסף לו, מתמודד אדם מבוגר עם הכליון הבלתי נמנע, והטון הוא טרגי למרות

הסוף הטוב. אחד הדברים שובי הלב בסיפור הזה הוא "החומריות" החדשה שלו. עד עכשיו אפשר היה כמעט לומר ש"תויות המותג" של סיפורי יזהר היתה העיצוב המדהים ברבנוניותו וכוחו של פני הארץ; חומריות הסיפורים היתה במידה רבה חומריות האדמה; האדמה על הצומח והרוחש בה והמתעופף מעליה, ואווירה ושמה ושמש. האדמה היא שדה השלום ושדה הקרב, השדה המעובד והלא מעובד, הממשי, המספורי והסמלי. כאן מנסה המחבר את כוחו בחומריות חדשה, זו של המים, של הים; יסוד שהוא תלק מהארץ, אבל שונה בחומריותו. כוח-התיאור הגדול של יזהר מתגלה גם בעיצוב החומריות המימית. עיקר הסיפור, כבכל יצירותיו של יזהר, אינו העלילה - למעשה כבר בפתח הדברים אפשר לנחש שמבנה הסיפור הוא שחיה הלוך וחזור - ושימת הלב אינה מופנית, על כן, אל מה שיקרה "בסוף", אלא אל מה שקורה "באמצע". וכאן נתווה מארג מופלא של תיאור הילד והים.

חומריות הים והמים, שהיא כעין נושא משנה בסיפור, מתוארת בפלסטיות עצומה: "... ואינם אלא רק קצת קליפת המים החיצונה המקומטת הוו שמשתמטת לה כל הזמן מעל גבה של התהום הדחוסה תחתיה בשקט, וכאילו שם המים כבר שונים לגמרי, מוצקים הרבה יותר ובוודאי שכבדים הרבה יותר, ורבוצים להם חוקים כאלה עמוקים ושותקים..." (עמ' 209). והווי מובאה מקטע בן מאות מלים שקצרה היריעה מלהביאו במלואם, וחבל, והוא מתאר במוחשיות עזה את מי הים, כשבעצם המלה מים מופיעה בו רק שלוש פעמים, והמלה ים אינה

מופיעה בו כלל. כאן, וגם בתיאורים אחרים של המים, קיים, בניגוד למקסימליזם התיאורי, סוג של מינימליזם חושי. המים מתוארים בעיקר כפי שהם נתפסים בשני חושים: המישוש והראייה הצורנית-תנועתית. נעדרת כמעט (להוציא קטע אחד) הראייה הצבעונית שלהם; גם הראייה האור-צלילית מוזכרת יחסית מעט, וכן טעמים, ריחותיהם וקולותיהם של המים אינם נזכרים כלל. כביכול היה יזהר מתגושש שנטל על עצמו לנצח את יריבו כשאחת משתי ידיו קשורה לאחור; ובכל זאת הוא מצליח להעלות תיאור מוחשי מאין-כמותו.

יש אולי משהו לא רציונלי, שנוגע בנו מאוד, דווקא בתיאור החושי המוגבל הזה, שאופייני אולי למה שמרגיש עובר בתוך שקית מי השפיר ברחם אמו - מישוש, מגע, תנועה, אבל עדיין לא צבעים וריחות וטעמים. ובהבט אחר, ואף מנוגד, יש בתיאורי הים האלה, כפי שאפשר לראות גם בקטע שלפנינו, לא מעט היגדים סמליים, למשל המשפט על גל "שמנסה לבנות את משאת הנפש השאפתנית שלו" ומצליח בכך לאורך "מלוא כמעט רבע רגע... לפני שהכול מתמוטט... מוכנע בלי להשיג כלום", וכיוצא באלה אמירות עקיפות על האדם גם באמצעות תיאורי הטבע, אופן ביטוי המתקיים הרבה ביצירות יזהר בתיאורי האדמה-שדה שלו, ובתיאורי המשוררים מאו ומעולם.

הסיפור "שחיה כים", שאפשר לקרוא כפשוטו או גם כמשל עצוב על החיים ועל סופם, הוא מהחזקים והמעוצים בכלל יצירתו של יזהר. ■

יהודית כפרי

רוני סומק

חצי

גריגורי קורסו

מאנגלית: קובי אור

הזקן סיפר שפעם ראה את אמילי דיקנסון

פנים לא מאשרים, לחוצים, בהירים יותר מתורן כמו פנים של יפהפיה מתה - היא הביטה בי. ידיה הארוכות פרוכות סביב צווארה, שער המשי השחור שלה תלה פעטלפים רדומים, בעצם לא בי הביטה.

כשעזבתי עוד יכלתי לראותה מתבוננת, אבל לא היה שם דבר. במלים אחרות: לא משהו שיכלתי לראות

גריגורי קורסו (נולד בניו-יורק, 1930) סוגר חשבון עם אמילי דיקנסון. שירו הוא מסע בן שמונה שורות במרחבי הפואטיקה של המשוררת. משיש המשי הוא טוהו את העטלפים, ואת דיה הוא כורך סביב צוואר. זהו החיבור היחיד שהוא יכול לקבל ממנה וזהו אולי החיבור המרגש ביותר שהוא יכול לתת לה.

איתמר יעוז-קסט

פניהם לקדש הקדשים המתהפך בעמק התודעה הנרדמת: -
ואולי משום כך התעלמת ממצוקותי
ולא האזנת לקול חרדתי כי סך שנות חיי הולך ומשתנה
לסך שנות חיי עלי-אדמות!...

אכן, כאחד האבות הקדמונים היית בתוך חלומי,
מיטיב לדעת את לשון השמים בלבד,
ואני ילד שנשרו שערוטי באור הסופי.

העוף השחור ועדת בני גילי

ליעקב בסר

כמי שבא מרחוק
והעבר גונז את סודותיו בין סדקי גופו,
כשם שעוף שחור-כנפים מחביא ביצי-גוזלים
בנקבת עץ מצטמח:
עמדת בקהלם,
והם שרו שירי-נעורים בסלם קולות גבה
תוף מסעות על-פני ארץ רבה,
על לילות כנען הם שרו
וכי אחזה הצנה בלילות;

מצת לעת קרבו אלי כדי להריח את גופי
המפיץ ריח אסונות סביבו
וגם השתאו אל מלבושי הזר,
וצחקקו אל חתימת שפמם או אל נצני שדיהן המתגבהים,
בעוד הזעה נוטפת על פני ועל צוארי; -

יש כי זקפו ראשם לעברי ושאלו בהסח-הדעת:
"על מה נכתבים שיריך?"

ואני נמנע מלגלות את לבי פן ירחקו ממני שבצתיים,
שכן נח העבר בלבי כגוש האויר הזוגי לעת חרף עמוס בשלגים; -

הנה על-פני, מבין קפלי בגדי נדף רק
ריח האסונות,
והייתי משבית-שמחה לבני-גילי המזמרים על ארץ רבה,
נדמה, עוד רגע קל ויבקעו ביצי העוף השחור שבתוף גופי
וצל הכנפים ירטט על-פני צרים לבנות וצחות.

מתוך הספר "שבעה סימני קשירה", העומד לראות אור בהוצאת עקד.

פגישה מאוחרת עם אבי

א.
ידה נגעה בי
כנגיעת עלה קל-מעוף,
ואני הסבתי ראשי לצדדים:

ליד מסלת-ברזל צמדנו
ואתה שואל לגורלי בשפת-נכר אבודה
אשר היתה שוב כרטוטי קולות מארץ החיים
- ואני שתקתי,
אולם עשרות עונות חרף וקיץ התעופפו
עם רחשי חדלון בתוכי;

או-אז הבטת בי בתמהון:

מה לה
עוד

בין חפצים בעלי הצטרכות אנושית,
כסא ושלחן ומטה לשכב בה עד בקר?

ולפתע רשרש הנוף מסביב
כקופסת-גיר ריקה למחצה
ובה מחשבות ישנות - עם סליל-עשן דק-דק
שהקריש והיה למזכרת-ילדות עגמומית;

ואני כבר פונה ומתרחק
מאזקי החפצים נמוכי-הקיום
ומתקשה להבדיל
בין קולך אבי, המתהלך בתוף הסתו
לבין קולי.

ב.
לקול קריאתי
הופעת
ואני רק התאויתי לטוט בארץ ולהתהלך בה
לימינה,
לראות כיצד לבשה האדמה מקדם
מעטה ירק מעל לגוף סלעים וחול;

אך אתה מלאת תהודת שנים רחוקות
ועל-פני לא הטית און אל דבורי ההססני;
זכרי-מראות בלבד פרצו מהויתך השלדית -
עם רפבות, אניות-קיסור ועגלות-משא שהעלו חלודה תוף
חלופי העונות;
שוכני-עפר שזוהותם נשפחה מלבי קמו על רגליהם על-פי
רמיזותיך
ופניהם למזרח-שמש גם בעת השנה,

ד"ר דני קורן: זמן באפור - ממשלות האחדות הלאומית 1984-1990; הוצאת זמורה ביתן; 334 עמודים

כיום, כאשר מדינת ישראל עסוקה במכלול רב כלי-כך של אירועים (מדיניים, כלכליים, פוליטיים וכדומה), כאשר מאורע רודף מאורע, כאשר רבים מאיתנו אינם מצליחים אפילו לעקוב כראוי אחרי קצב ההתפתחויות והחדשות, מעט קשה להיזכר באותה תקופה בת שש השנים, של ממשלות האחדות הלאומית, שאופיינה בקיפאון, בדשדוש במקום ובכיבוי שריפות פוליטיות יותר מבעשייה לאומית.

"זמן באפור" הוא אחת העבודות החשובות והיסודיות בתחום המחקר הפוליטי שהגיעו לידיי באחרונה. ראשיתו של הספר, בעבודת דוקטורט שנכתבה באנגלית, הוגשה בבית הספר לכלכלה ולמדע המדינה בלונדון, והתגלגלה לכדי ספר בעברית. "זמן באפור" עוסק באחד מהנושאים הפוליטיים הישראליים המרתקים ביותר בשנים האחרונות, אשר, ללא ספק, ראוי למחקר רציני ומקיף, מסוג זה המצוי בספרו של דני קורן.

שמו הרומנטי משהו של הספר, "זמן באפור", הוא תמצות הולם ביותר של מסקנת המחבר לגבי אותה תקופה מוזרה ואפרורית. נראה כי אותה אפרוריות ואותה דריכה במקום הן גם הסיבה לכך שהתופעה הפוליטית הזו - ממשלת האחדות הלאומית - נשכחה מאיתנו ומסדר היום הלאומי שלנו מהר כלי-כך.

מעט רקע: ב-1984, לאחר מערכת בחירות שנסתיימה במפתיע בתיקי פוליטי בין גושי השמאל והימין, הוחלט - מחוסר אלטרנטיבה - להקים ממשלת אחדות רחבה שהתבססה על פריטטיות מוחלטת ועל רוטציה בתפקיד ראש הממשלה. בשנים הראשונות לכהונתה, הצליחה הממשלה להביא לשינוי ממשי ולתנופה גדולה: צה"ל יצא מהבוץ הלבנוני, הכלכלה הובראה באופן מרשים והתהליך המדיני עם מדינות ערביות שונות הואץ. אך לאחר השנתיים הראשונות, בעקבות התחלופה הפרסונלית בלשכת ראש-הממשלה, החלה הממשלה להתבלט באי-עשייתה וביזויות שדחתה, הקפיאה או טרפדה (הסכם לונדון) שטרופד בידי שמיר הוא דוגמה מובהקת). גם לאחר הבחירות של 1988 הוחלט, בעיקר בגלל שיקולים אישיים של ראשי שתי המפלגות הגדולות, להקים ממשלת אחדות, שכילתה את ימיה בתוך שנתיים בשל חילוקי דעות פוליטיים קשים בין מפלגת העבודה לליכוד וניסיון להקים ממשלת עבודה צרה, ניסיון שהוחמץ.

הספר, הבנוי, כאמור, כעבודת דוקטורט מקיפה, פותח בתיאור כמעט

מתמטי, ובחלק מסוים - לאוהבי הניתוחים האנליטיים שבינינו - מתמטי לזלוטין, של כל התיאוריות הקואליציוניות הקיימות, למעשה, בפוליטיקה העולמית. תיאור מפורט זה, המתוכל בדוגמאות מההיסטוריה הפוליטית העולמית בכלל והישראלית בפרט, הוא המפתח להבנת המניעים להקמתה של ממשלת האחדות הרחבה, והדגש הוא על "רחבה". ממשלה זו כללה, לא רק את שתי המפלגות הגדולות - שהבינו כי האלטרנטיבה לממשלה שכוונו היא בחירות חדשות, ובכך לא היו מעוניינות - אלא גם מפלגות קטנות משני עברי הקשת הפוליטית. קורן מיטיב לחלק את הנושא לשתי חטיבות: תקופת כהונתו של שמעון פרס בראשות הממשלה, שהתאפיינה בשגשוג ובתנופה בכל התחומים, ותקופתו של יצחק שמיר, שכמו אפיו של האיש עצמו, התאפיינה בחוסר מעש מוחלט. המחבר סוקר כפרוסרוס את ההחלטות שהתקבלו בממשלת האחדות ואת מה שסבב אותן: הוויכוחים הפוליטיים, העימותים הכמעט בלתי פוסקים - "עבודה-ליכוד", והשיקולים האישיים של כל אחד מהמעורבים בנושאים השונים.

תיאור מרתק ומפורט זה מעניק לקורא תמונה רחבה של המצב הפוליטי, וכתוצאה מכך גם הלאומי, בכל אותה תקופה. קורן אינו מנתק את ההתרחשויות בספרו ממצב הרחוק הלאומי - ההיפך הוא הנכון. הוא מרבה לדגור על דעת הקהל הישראלית בנושאים שונים שעמדו אז על סדר היום, ועל הפופולריות האישית והמפלגתית של מרכיבי הממשלה, כפי שבאו לידי ביטוי בסקרי דעת הקהל. ולסקרים אלו, מסביר קורן, היה ערך רב במערכת השיקולים של מפלגת העבודה ושל הליכוד.

המעקב אחרי שתי המפלגות הללו מעניק לקורא תמונה משעשעת למדי של שתי מפלגות, שלחמו, אידיאולוגית, זו בזו במשך שנים, נאלצו לשבת לשולחן ממשלה אחד, אך לא חדלו לחכנן את הצלחת האחת לעומת כשלוני השנייה.

"זמן באפור" הוא לא רק ספר פוליטי מרתק ובנוי היטב (עבודת התרגום והעריכה של עמנואל לוטם ראוייה לשבח), אלא גם עבודת מחקר חשובה. היא מעניקה לקורא הישראלי - אשר אם לראות בו נציג נאמן של דעת הקהל הישראלית, ראה בממשלת אחדות לאומית פתרון טוב במשך שנים רבות - הזדמנות לתהות על קנקנו של יצור הכלאיים הזה ולהסיק את המסקנה המתבקשת: ממשלת

אחדות לאומית היא כלי מצוין לקיפאון ולדשדוש במקום. יש לקוות כי הקיטוב הרעיוני, הנרמה כהולך וגדל בין שני הגושים הפוליטיים בעקבות התקדמותו של תהליך השלום, ינוצל דווקא לטובה לפחות בתחום אחד: שתהיה הבנה הן בקרב הציבור והן בקרב מנהיגיו, כי התקדמות כלשהי ניתן להשיג רק באמצעות הכרעה פוליטית-מפלגתית ברורה, ולא באמצעות מדיניות של "חצי תה חצי קפה", כאמרת אשכול, מדיניות המונעת בעיקר על ידי שיקולים אישיים ומובילה, כמעט בהכרח, לאימפוטנטיות לאומית. ■

עמירם גיל

זהר פרידמן

בבית מרקחת עירוני

גם כאן, על המשקל
בבית מרקחת עירוני
אני מוצאת עצמי מחוץ
לסבלאות. אינני מקבלת על
המספרים המחליטים
כמה כבד צריך
אדם נכון
להכיל.

כדי להתקרב לך
אני מסירה את תיק הצד, הנעלים
למען הדיוק, אני בודקת
אם יש צער בעיני
גם זאת עלי לקחת בחשבון.

לפנות ערב

במקומות אחרים שבים עדין עדרים מן המרעה
באחרים, מתנהלת מתכת רבה על כבישים אפורים
געזות או צפירות
מורים התמרורים לפי בחירה
רציני מרגע לרגע, ממתין מסך הרקיע

על כלם ידלקו אחר-כך
פנסים של מעלה
וכוכבים של מטה
לזכר יום.

המגפה

על הספקנים הגנה חלשתם.
אך אלו שכחם צמד להם
התחזקו והלכו
בלא תקוה
עד שהחלו נגלים בהם
הסימנים הראשונים של עורוץ.

בוהק העוקף את החושך

עזריאל קאופמן: הפיך ומרתק; שירים; 1994; הוצאת כרמל-ירושלים; 80 עמ'

בפעם הראשונה, נודמן לידי ספר שירה שיכול להיות "הפיך". בשיר הפותח, על עולם מתבונן ב"חרטה הזמן", מסוגל הזמן להתחרט, הוא יכול להיות הפיך וחוזר בו, מן ההווה אל העבר. מי אומר כי הזמן הולך רק קדימה?

עזריאל קאופמן מעיד על עצמו, כי "כל שיש לו, הוא מעבר לעצמו", כי הוא רק "גשר מט / מוחק את מיקומו" (עמ' 48); הוא "איפכא מסתברא" החי מהיפוכו; רק דמיונו השירי, מעלה אותו מעל אפרורית הפרווה, כדי ש"יוכל לומר / ראיתי גם עורב לבן" (עמ' 9). כאשר ע' קאופמן "הושיט לי סולם - להביט בלב-השמש / בפרפור חרד" (עמ' 15), הצצתי מעבר ל"קליפת הממשות" (עמ' 56). הזמן הקר היה "הפיך", ומה ש"הפיך" עשוי להיות גם "מרתק".

שפתו של ע' קאופמן, "עוקפת את פחי החומר", כדי "לקסום באש ובנבואה" (עמ' 21); יש בה "בוהק שגיא" ו"חישוכי אצטגנין" (עמ' 56), "מוסיקת משע" ו"ציציות אפי" (עמ' 12); יש בה "צדקת הפלא" ו"חיוך הסוס שיש עליו כבר לילה" (עמ' 23). בין פרק לפרק של אשכולות-שירי, רושם עזריאל קאופמן הירוגליפים של דג שוחה על פני ראשן חי-במים, על פני ראשו של עוף-המים; יש ובעט של רשם-סמלים מופיע ענף גזום על שני עליו, בין עפצים; מעליהם מצייצת ציפור מצויצת כעין דוכיפת. כל שירבוט הלא, אות, ואות אחר אות רושמת מלה, משפט-ציורי.

הספר פותח ב"מחזור שירים לתאומים, נתן וליחי", "נשימות קטנות של מי שמתהווים" (עמ' 9). היא "ליחיציק הקטנה" ש"שם-הבן", טבעי לה, כמו "תן התן שלה / ניצן הקסה הנשי לשנות שני" (עמ' 10) (לשון-נופל-על-לשון-נופל-על-לשון). כשהאב המאושר מגלה "את המצאת האדאד בפיהם", הוא "שר ושש חיוך המחדש עליו עולם"; תנועת "אדאד" הניהיליסטית, הכופרת בקדושת האמנות, נעלמת מתודעתו של המשורר; הוא מעדיף לתאם "לא-גוף / או דמות הגוף" עם תארי האלוהים של הרמב"ם; "עין האלוהים יודעת / שקל הדימויים בטלים / כנגד הדיוק שיד היא יד ואף הוא אף" של תינוקות.

לשוננו של קאופמן כבדה ויפה. אני קורא את שלושת שירי ההישרדות (עמ' 34) ונזכר ב"שירי הגודל" של זלמן שניאור: "בין צללים מבהילים וכתמי זיו אדום... מנפנפי גף כערפדים משממים איהם". עזריאל קאופמן מוּדַע לקורא בן-ימינו, שהוא חסרי-סבלנות לקרוא שירים ארוכים, והוא מצמצם בדבריו: "כתפור נתח

בקצה היד המולידה... את הדלק ההומה / את האור המתנפח (?) את הפער המדומה בין גופך ומעשה ידיו / את חטאו הלא-הפיך של פרומיתאוס" (עמ' 22). כאמור, וכפי שהספר מעיד על עצמו, הוא מרתק בהפיכותו: "בו חניבעל עם פילים כבדים", מעלים "בניב עברי עתיק אלפיים שנות כמיהה" (עמ' 51). יש בו מיונתן רטוש הכנעני ועד "כנף של קלויז" בירושלים החרדית, מ"אוצרות הרנסנס" ועד "הנעליים של ואן-גוך".... פואמות ומחזורי שירים וצורר שירים. עזריאל קאופמן אינו כותב "על דרך הדימוי המשמש", אצלו גם "צפצפה הופכת מהר לנערה", עץ אינו מוחלף במלה של שיר, ואינו זו "אל הפתעת האמירה", ואין יודע אם הוא צומח משורש אָמור, או אל ראשו של האמיר. אכן, קולו של המשורר "מושחז לזיווגים" של מלים מכונפות, הרחרויו "מחודדים ושרוקים" והוא "גושף ללא חשבון / בעורף נסיכות ריחניות" (עמ' 14) את מיטב השיר, שהוא שירו.

בספר שפון יפי הארץ. נקבצו ובאו בשיר אחד, ב"קפיצת הדרך", הר-כרמל והרי-גליל-עליון, "שקיעה אוחת רננה / וצדיקי מירון פורחים / מכוסף של מקום" (עמ' 36). "מקבלה, עתירת צבעי השמן". זה יתרון התרוננות של שיר על משיחות מכחול: בכמה שורות ספורות, "בורמים אל לשוננו", הר-כרמל ו"סלעי הגובה לכינרת" "בנדנדת רוחות" (עמ' 43). המשורר מקדיש פרק שלם לחוף ימים, ויש לו "ים עין-גב" ו"ים-יפו" ו"ים-אכזיב כשפלו וים אכזיב בגאותו, והוא מעלה את ציון המקום בו השיר נכתב, מתחתית-השיר באותיות-קטנות, אל הכותר, ו"ים עכו" הוא "עין הסערה"; עד שבא "רפף כפתק מן הים / סימן מקום ונעלם" (עמ' 33).

וכן, אוהב הוא ציפורים; אנגית אחת מ"שש אנגיות, אנפה אחת, עורב נובר, שחף בא משלג" (עמ' 28) וביזיוכרון רחוק" מונה הוא "עורבן - ודרור, שחרור וחוחיות" (עמ' 13), בעיני הצייר שבו "שחף מתגלגל לנץ / וסנוניות כידרו אותו בציוצי קשתות" (עמ' 31). אכן, לא לחינם מקננת במשורר ציפור-התנפש, "צליל עילי נולד מאושר, לא מגוף". מותרת לו הינתקות מתופעות של פסיקה, וצל הופך מלה "שאין לה שקט / שאין לה שום-מקום, להניח ראש"; "יכול בהחלט להיות שהצל / הוא אור מושחך / הילוך הלילה... יהלום של דג גדול" (עמ' 60). "אוצר של צבע חלומי" מהל בצלילי "אוקטבה רהטה של תרנגול שיכור / חושב בנוצותיו" עד אשר הממש נתפס ואולי גם מתקיים במלות השיר בלבד (עמ' 6). וכך הוא מנסה הצהרת כוונות של משורר: "מה אתה כותב? אתה כותב את נפשך... את חרדת השכחה (אדם זקן?)... את הדומים לך, את נפשך - מנוע צבעוני, את ההבוק

על הלשון התורצת בחריצות חלל נעול ומיוחד ("בתוך חלל חורץ לשון של נער יחידה" [עמ' 64]), מחפזות שורות פשוטות של טעם-חלב-יונים וחוכמת ילדות, "ומי שלא ראה / תינוק נושם שקט בחושך / לא ראה שלום" (עמ' 10). וכן, השיר הגדול, "מבקש לי שם", שהוא "הימנון לכורא עולם"; זה איש תמים כמה אל "ברכת שמים מעל", שתעשה ממנו חלק, ולו זעיר וקל, הקרב אל "מלך המלכים"; או, יאלם בו "רצון נלוז / לבגוד בחד / להתגדר באדישות" (עמ' 76). האדם יחדל או להיות "מחשב-ניגוני-יורוס, דגם לא נשלט ולא מוגן של תריות" (עמ' 66), אלא "חסד נהלול גדלק", ה"רואה שמים / מעבר למובן הצבע", ואת "האמת כגבו המעורפל" של אלוהים. אילו הייתי מאמין בכומר שיפטי שלי, הייתי מצרף את עזריאל קאופמן אל שורת המשוררים, הנמשכים אל האלוהים ו"קושרים לו כתרי".

שמואל שתל

ציפורה חנה לידר

כִּהִים
נֹשְׁרוֹת כְּצֵל
רְטִיָּה קְרָה עַל הָעֵינַיִם.

מְשַׁגְרֵת טְיוֹטֵת אִישׁוֹנִים לְחִים
רִיקִים בּוֹהִים
בְּחֻלָּל.
צְפוֹר בְּלִימָה
צְפוֹר בְּלִי מָה.

כְּשֶׁהָעֶרֶב קָר
טֶפֶס
בְּמַעֲלָה גֵרָם הַמְדַרְגּוֹת הַתְּלוּל
פְּרָצוּ הַדְמָעוֹת
תְּמוֹת
מִתְגַלְגְּלוֹת
בְּמוֹרֵד הַנְּהָר
הַזֹּרֵם
כִּהָד רָעַם בְּצַחוֹק אֲדִיר.

חֹמוֹת מְצַדָּה הַדָּם הַמְלַבֵּן
הַמְשַׁלֵּג בְּהָרֵי הָאֲלָפִים
שֶׁל הַזְכָּרוֹן הַשֶּׁמֶשׁ מְעוֹלָם לֹא
זֹרְחָה מְעוֹלָם לֹא
חִיכָה חִיוֶךְ
אֲחַד שֶׁל נְעוּרִים עֵינַיִם
רַעְבוֹת עַד פֶּת לַחֵם
אֲהָבָה.

דְּגֵי אִישׁוֹנִים קֶטְנִים
צוֹלְלִים בְּעֵינֵי
לְהִטִּיל בִּיצי אֲבִיב
כְּצַפְרָדֵּעַ עַל שֶׁפֶת הָאָגָם.

גֹּפוֹת לִילָה
שְׁטִים בְּנֶהָר בּוֹעֲרִים
בְּאֵשׁ בְּצֵל
עֲרִבִים רַכִּים בְּלֶהָבָה בְּהִירָה
יֶרֶחַ מְכֻשְׁכֵּשׁ כְּדָג צְלוּל
בְּזַנְבוֹ הַחַד
דָּג אִישׁוֹנִים שְׁקוֹפִים בְּמִים הַד
יַעֲבֹר מִפֵּי הַגַּל
לְאֵזֶן הַקוֹנְכִיָּה.

בְּאִישׁוֹנִים מְנַתֵּרֵת צְפוֹר קְלָה
מְעִין לְעֵין עִיר דְּגִים
מְתִים לְחֹפֵי כּוֹכֵב
בְּהִיר הַד
רָעַם לְבִי מְגִשֵׁשׁ בְּאֶפְלָה.

הַלִּילָה זֶרֶם הַנְּהָר
נִכְנָס
לְנַעֲלֵי הַדְמָעוֹת שְׁלֵי
הַמְבַהֲקוֹת
גָּרַב אִישׁוֹנִים לְחִים

בחזרה אל לאה גולדברג -

לאה גלזמן

א"ב יפה: לאה גולדברג, תווי דמות ויצירה; הוצאת רשפים; 1994; 295 עמ'

 צווה גמורה עשה א"ב יפה עימנו הקוראים ועם דיוקנה ומפעלה רביהאנפין של לאה גולדברג, שהקדיש לה ספר מקיף, מאלף ואוהב כמוגדריה שלפנינו.

למעלה מעשרים שנה חלפו מאז פטירתה של לאה גולדברג, והיא בשיא פעילותה ובעיצומן של תוכניות מחקר שנקטעו; ופרט לקריאת פרגמנטים בודדים ומקריים משירתה, במסגרת לימודי הספרות בביה"ס התיכון ובסמינריונים אוניברסיטאיים, או עיון מזדמן בקטעים מכתביה המחקרית, היא חבה את השתמרותה בתודעה בעיקר לזמרים וזמרות המבצעים משיריה שהולחנו, לכמה מספרי הילדים שלה, שעודם מבוקשים, או לאיזכורה - באחרונה - בהקשר של נושא הכתיבה הנשית.

יש, אפוא, משום תיקון מעוות בעבודתו הרטרופסקטיבית של א"ב יפה, הפרושה על פני כל תחומי חייה ויצירתה של לאה גולדברג, ולו משום תרומתה להערכה מחדש של פעילותה המסאית והביקורתית לסוגיה, שטרם כונסה במרוכז, ולעיון המחודש בשירתה, בסיפורת שלה, במחזותיה וביצירותיה לילדים, שזכו כבר להיסקר במוגדריה ובמחקרים קודמים.

עניין רב מעורר, מהבטים שונים, גם הפרק המוקדש לכתיבה הביקורתית על יצירתה של לאה גולדברג. הלקט המצומצם מתוך התכתבותה עם מירה ואברהם שלונסקי ועם נתן אלתרמן מאיר אף הוא את קלסתרה האנושי והתרבותי מזוויות משלימות.

ככל שמנסה המתברר להיצמד אל מידה של אובייקטיביות מדעית וביקורתית בהערכתה מפעלה של לאה גולדברג ואף להציג ללא טיוח וטשטוש גם זוויות של ערעור וקטרוג על דרכה בשירה, מחלחלים בכל פרקי הספר רגשי הערצה לא מוסווית ומלאת רוח ותמימות כלפי דמותה ויצירתה. רגשות אלה מקודם כנראה ב"שורשי הנשמה" המשותפים, בדמיון הרקע התרבותי ובזהות הצרכים והחוויות הרוחניות של בני אותו דור, ההולך וכלה.

קירבת הביוגרף אל נושא חיבורו משתקפת

היטב, לא רק בתוכן הדברים ובנימתם, אלא גם באוצר המונחים, בזירגון המקצועי ובסגנון-הניסוח בכללותו.

צירופם מעניק לספר צביון-לואי נדיר של תום אנושי ותרבותי נטול השתחצות אינטלקטואלית לשמה ונעדר סממנים מוכרים של הנאה מהטלת מומים ועירטול מיתוסים, המזומנים בשפע מכעיס בכתיבה הביקורתית המצויה. מעל לכל, הוא חדור יחס של כבוד לאדם וליוצר, שמן הראוי היה לאמצו ולהפנימו מומן כערך של קבע.

דרך שחזור חוויותיה והתנסויותיה האישיות והמשפחתיות של לאה גולדברג בילדותה, בנעוריה ועם התבגרותה ויציאתה אל העולם התרבותי של אז, נחשפים בהרחבה חבלי הלידה של הספרות העברית החדשה בכללותה, על הפלא הייחודי המאפיין אותה: הכתיבה בעברית, מבחירה, בארצות הגולה, בחיקה ובהשפעתה הישירה של היצירה הספרותית האירופית, בעיקר הרוסית והגרמנית, ובמידה פחותה בהרבה - הצרפתית.

בזכות ידענותו האישית הנרחבת משכיל א"ב יפה לעקוב אחר התפתחות כתיבתה של לאה גולדברג ולאחר בכל אחד משלביה את מקורות ההשפעה הזרים, הרבים והמגוונים, מהם ינקה, בעיקר מן הסימבוליסטים הרוסים. גם כשהוא מציין את מאפייני ה"ליטרטיות" המלאכותית הניכרים בפרוזה ובשירה המוקדמת שלה, הוא חושף את היסודות הפואטיים האותנטיים שהיו טמונים כבר אז בכתיבתה, ואשר זכו לפיתוח וזיקוק ביצירתה המאוחרת: זיקתה אל "לב הדברים", כהגדרתו, יחסה האינטימי לטבע, צלילות הביטוי ותרבות ההבעה, לצד עמקותה בהבנת מהות השירה. "אני לא עלמה הכותבת שירים, אני משורר" - היא מתבטאת בגיל שש עשרה - "השיר שלי אינו בא במקום תכשיט. אינו גנדרנות. שיר הוא שיר. יותר מכל הוא דומה לאהבה. כמו באהבה, קשה לדעת היכן סוף הבשר והיכן התחלת הנפש; מה הם הגבולות בין הצורה והלך-הרוח. על כן השירה האמיתית היא ארוטית ביסוד מהותה, תהא זו שירה דתית, פילוסופית, או שירה הטבע" (עמ' 23).

ברגישותו לדקויות ולניואנסים מאבחן המחבר את השתכללות כתיבתה של לאה גולדברג והשתחררותה ממוטיבים מסורתיים ומתבניות פואטיות ותמטיות שאולות

(קרבתה הרוחנית אל המשוררת הרוסיה הגדולה אנה אכמטובה מוצגת כאן כדגם של השפעה, שמעולם לא השתחררה ממנו ממש). כך הוא מזהה את התנערותה מבנליות-דימויים ומן הקלישאות הרומנטיות של יסוד ה"וועלט שמערץ" (צער העולם), כפי שנסתקפו בקובץ המוקדם שלה "טבעות עשן", בדרך ל"שבולת ירוקת העין", בו היא כובשת כבר את הנוף הארצישראלי ומטמיעה את השפעתם של מקורות מקראיים לצד סמלים אירופיים, עבור לז'נר של השיר העממי ועד לקובץ "מבתי הישן".

לדעתו, מהווה קובץ זה מעין מימוש ראשון של חתירתה אל השלב הלירי הגבוה, שלב "ההגות הפיוטית", הא-סנטימנטלית והמחויבת, עם זאת, לכבלים אמנותיים של מסגרות וצורות. מעקב זה, בדומה לטיפול בהבטים אחרים של יצירתה, מעוגן בציטוטים נבחרים משירת לאה גולדברג, הנשזרים במובאות-מפתח מן "האני מאמין" הפואטי שלה, כפי שהתבטא בכתיבתה המסאית. אוסף זה של פניני-מבעים מהווה אלמנט אנתולוגי ממלא מצברים בפני עצמו.

עם סמלי היסוד בשירתה ובסיפורת שלה (ברובם שאולים מן השירה האירופית המודרנית, שעברו עיבוד דרך הפריזמה האישית הייחודית שלה) נמנים סמל הראי ודימוי ההשתקפיות. תפקודם ביצירותיה מתפענח כאן לא רק כצורני-חיצוני אלא כגרעין המופנם ביותר של תפיסתה ביחס למעשה האמנות:

סמל זה ממלא בשירתה את הפונקציה האמנותית המוכרת של הפיכת החיים למשחק, של עיבוד החוויות והריגושים ל"תמציות צרופות", מעין מימוזיס של מימוזיס, שהרי המציאות עצמה היא "העתקה" או חיקוי של אידיאות נצחיות.

ראייה כוללת ומעמיקה, המשקפת בקיאות תרבותית בלתי רגילה, מתגלה גם בפענוח המוצע לסמלי האבן, הנחל והירה בסדרת השירים המפורסמת "משירי הנחל". מודגש בו, מה שלעתים מיטשטש במחקר-הספרות, כי הליריקה, בדומה לאהבה, חותרת מעצם מהותה ל"גאולת הדברים על-ידי חווית הנפש" (עמ' 41, בציטוט מדבריו של עזרא זוסמן).

שורשי הצביון האלגי הדומיננטי והטיפוסי, המלווה רבים משיריה של לאה גולדברג, נקשרים בהוויית "הכפילות הנפשית של

תיקון המעוות

השונות, ארודיזיה נרחבת... המתבטאת על דרך המחשבה האסוציאטיבית החופשית, ידיעה מבפנים של סודות המעבדה הספרותית", שמתוך צירוף כולן הוטבעה "תרבותה הנפשית הייחודית של המשוררת" (עמ' 113).

כמי שזכתה בשעתו להשתתף בשיעוריה של לאה גולדברג על "אמנות הסיפור" באוניברסיטה העברית, עדיין זכורות לי סגולותיה המיוחדות במינן כחוקרת וכמרצה, שאפשרו לה לטפח אצל תלמידיה את הבנת הספרות ואהבתה כאחת, בדרך החורגת מן המקובל בשיעוריהם של מרצים אחרים.

כתיבתה המסאית והביקורתית תותרת, אם כי לא תמיד ממומשת במלואה, אל הסינתזה הרצויה בין הגישה ההתדרשמותית-חוויתית, הנובעת מיחס נפשי אישי, ראשוני ומקורי אל היצירה, לבין הגישה העיונית-מחקרית הפורמליסטית, שעיקרה בהערכה אובייקטיבית ו"נייטרלית" מבחינה רגשית. גישה משולבת זו אינה תואמת בדיוק, בלשון המעטה, את נוסח הביקורת המקובל של מדע-הספרות, אף כי כיום אנו עדים בו לסימפטומים מתרבים של שיבה אל חיפוש המשמעות האישית ואל הקריאה היצירתית בטקסט.

א"ב יפה מרבה להדגים את סלידתה העיקבית של לאה גולדברג, מלשון-הקודים הסטרילית ו"הפרזיולוגיה המתחכמת", כלשונה, של מדע זה ומן הז'רגון היומרי והאגוצנטרי שלו, שהיה בעיניה ממוקצע ומשוטח עד כדי סכנת "סטנדרטיזציה של השכל האנושי". היא ראתה במחקר הספרות מן הסוג אותו דחתה מעין "השתעשעות תוך שיצומם" בפילוסופיה לינגוויסטית על חשבון ההתוודעות אל הערפי ואל האנושי שביצירות; את העוסקים בו דימתה לא פעם ל"טפילי תרבות", שהספרות הפכה עבורם חומר גלם ותו לא ל"ניסוחאות מלומדות ולדיסטרטציות מתפלפלות" (עמ' 115).

לאה גולדברג הגיעה במסותיה על יצירות טולסטוי ופושקין, ומאוחר יותר במחקרתה על פטררקה, למימוש גישת הסינתזה המושלמת בביקורת הספרות, מתוך עמדה

"ליטרטיות" מוגזמת וכו') דולה אינפורמציה מרתקת כשלעצמה גם על מחזות נשכחים ואף בלתי מוכרים משלה. ועם זאת חותר הכותב לגלות אפילו במחזות, שנכשלו לחלוטין, את רוח תרבות התיאטרון והאיכויות הליטריות. ניתוח המחזה המפורסם והמצליח ביותר של לאה גולדברג, "בעלת האדמון", ראוי שיהיה חומר חובה בהוראת מקצוע הדרמה.

בוהירות וברגישות מתועדת גם כתיבתה הסיפורית, שאף היא אינה ממיטב השגיה. מתוך הז'נר הזה מעוררים עניין הקובץ "מכתבים מנסיעה מדומה", בעל האופי הווידויי-יומני, וכן הרומן היחיד שכתבה, "זהו האוד". ברומן זה מגיעה לאה גולדברג, כמסתבר, להשגים ניכרים בעיצוב דמויות הנשים ובתיאור הנאמן, המפוכח והתמציתי של הווי העיריה הליטאית, מעין מקבילה בפרוזה לשירי הקובץ "מביתי הישן", שנכתב אף הוא באותן שנים. (עיי, להשוואה, במסתה של לילי רתוק שבקובץ "הקול האחר", בעריכתה). כתיבתה של לאה גולדברג לילדים, תחום בו הגיעה, לדעת המחבר, להשגים מושלמים, מוארת בצורה שיטתית ומדעית. נימתם הלירית של שיריה ושיריה הסיפוריים, ושל "שיחותיה הספרותיות" לילדים, ואופיים המופשט, הרעיוני-חינוכי, המשולבים באיכויות ההומור, הדינמיות והמשחקיות, תוך הדגשת רגישותה המופלאה ויחס הכבוד שרחשה לילד הקורא - הם מאפייניה הייחודיים. א"ב יפה מצביע לא רק על כשרונה האישי של המשוררת, שראתה בז'נר ספרות הילדים סוגת מופת לכל דבר, אולי בזכות זיקתה הבלתי אמצעית לעולם הילדות; הוא אף מאתר את מקורות ההשפעה שעיצבו את שיטתה בז'נר הזה, ובראשם המשורר הרוסי קורניי צ'וקובסקי, ממניחי היסודות לפואטיקה של השירה לילדים. אין ספק, שדורות של קוראים צעירים, בהם שבגרו בינתיים, חבים לה, למחברת "המפוזר מכפר אז"ר" את הכוונתם אל הנאות ממלכת הדמיון ואת עיצוב טעמם הספרותי.

הפרקים החשובים ביותר במונוגרפיה הם, בעיניי, אלה העוסקים בכתיבתה המסאית של לאה גולדברג ובכתיבה על הדרמה והתיאטרון. ייחודיות תרומתה בשני תחומים אלה נובעת, כנראה, מתרכובת חדיפעמית ונדירה: "אבחנה דקה במהויות האמנותיות

אובדן האמונה בשלמותו של העולם", ובכיסופים - המודעים לאין אונותם - אל ה"אחדות התמימה והטהורה" שאבדה - נושא של קבע בשירה ובפרוזה של חשובי היוצרים בספרות העברית החדשה. הזדקקותה המרובה והאופיינית אל צורת הסוגה הרנסנסית הקלסית מוסברת, בדרך דומה, כחיפוש מפלט מאכזבות וספקות של עולם מתפורר, בחיק ההרמוניה, הוודאות והשלמות משרות הביטחון של העבר; כחתימה אל ה"תיקון המלא", שאינו ניתן למימוש.

מאלפות ואקטואליות הן המובאות מהתבטאויותיה של לאה גולדברג בסוגיית תיוגן ותלוקתן של השירה והסיפורת ל"עזרת נשים" ו"עזרת גברים". היא רואה בהם הפרדה "סנטימנטלית", מלאכותית ומכלילה ללא בסיס אובייקטיבי באפיוניה ובתפיסתה העקרונית. עם זאת אין לשכוח, כי לאה גולדברג הצטיינה דווקא בשני תחומים, שסווגו באופן מסורתי בתור "כתיבת נשים": בספרות ילדים ובשירה לירית. עניין רב מעוררת ההתייחסות אל כתיבתה על דמויות מן המיתוס, בעיקר דמויות נשים, "על דרך הקירבה וההודות", ולרוב בתפיסה פרויקטיבית ובעיצוב אקספרסיבי מובהק; החל באנטיגונה, עבור לאופליה ולסולוויג וכלה בתרוה דימון, מעין דמות של פדרה מודרנית.

השורות המצוטטות משירי הקובץ "שארית החיים" מרגשות מחדש, כצפוי, ואף מפעימות. שירי קובץ זה, שנכתב על קו הקץ הקרב, אמורים להמחיש את שיאו של תהליך השתלבות "היסוד התבוטני", השקול, במאגר "הרגישות הנשית" של כתיבתה ואת המעבר הסופי אל ההבעה הפשוטה, הישירה והמעורטלת לחלוטין מכל עקיפין של התפייטות וספרותנות, איכויות הנובעות מן "הקירבה הבלתי נמנעת אל... שורשי הדברים במהותם" (עמ' 49).

יש מן הטרגי בכך, שתיאור שלב זה של יצירתה כרוך בהתייחסות אל ביטויים מכאיבים של תחושת ניכור, דחייה ואיימונות מצד הדור הצעיר, אשר היו מנת חלקה של לאה גולדברג במרבית שנותיה האחרונות.

הפרק העוסק ביצירתה הדרמטית, בלא להתעלם מחולשות הז'נר הזה בכתיבתה (קלישות העלילה, אי-אמינות הדמויות,

נאותה של "ענווה הנובעת מהכרה בערכה הנעלה והמיסתורי של יצירת אמת" (עמ' 123). חלק בלתי נפרד מתפיסתה זו היתה שלילת כל פרשנות חד-צדדית "זידאנוביסטית" כהגדרתה ותלוית-אסכולה; במקומה תבעה לגיטימציה של כל פרשנות המעוגנת בטקסט.

מכאן גם הסתייגותה העקבית מהחלוקות הפורמליות הנוקשות לזרמים ואסכולות בתולדות היצירה הספרותית.

פרק נפרד מוקדש לתרומתה הנוחה עד כה של לאה גולדברג בתחום הכתיבה המסאית והביקורת על יצירות מן השירה והסיפור העברית ועל יוצרים עבריים. במסגרתו מעוררים עניין מרובה תיאור המפגש המיוחד במינו, שנוצר בשעתו בינה לבין המשורר אברהם בן יצחק, וכן התזה המקורית שלה כאשר רוציפות הבלתי נקטעת של מסורת הלשון העברית המתה-יחיה, לצד רעיונותיה בסוגיית עיצוב לשון הפרווה העברית המודרנית. תרומתה הפרשנית לפענוח עולמם הספרותי של גנסי, ברנר ופיכמן בעיקר, מתוארת לפרטיה, תוך הבלטת פתיחותה האותנטית גם ליצירתם של משוררים וסופרים מן המשמרת הצעירה בשעתו, כגון ט' כרמי ויהודה עמיחי.

המעין במונוגרפיה אחוז שוב ושוב השתאות נוכח רבגוניות שליטתה הפנומנלית של לאה גולדברג בשפות ובספרויות האירופיות, אותן חקרה, ונוכח כישוריה האנליטיים והסינתטיים, אשר אפשרו לה לחבוק עולם תרבותי ומלאו. בהיותה אמונה על "קסם ההומניזם האירופי" אפשרו לה סגולות אלה למתוח מקבילות בין יוצרים והוגים רחוקים זה מזה גיאוגרפית, כרונולוגית ותרבותית כמו דנטה וג'יימס ג'ויס, או דוסטויבסקי וקאמי (עיין עמ' 167, 253). באותה עמקת של תובנה פסיכו-תרבותית ואמנותית ניגשה אל הקלטיקאים היוונים (בעיקר אריסטופנס), עסקה ב"תיאטרון האפשרויות הרבות" של הקומדיה דלארטה, בתיאטרון השקספירי, במחזות מולייר, איבסן וברכט וביצירתו של הקרוב מכולם אל עולמה הרוחני - צ'כוב. עם שיאי מחקר במחזאות הרוסית של המאה ה-19 ומסתה "משהו על הדרמה הרוסית" (עמ' 192 ואילך) נמנים ממצאה על שניות הצחוק והמוות ביצירת גוגול, אותה העריכה במיוחד, ופרשנותה למחזות צ'כוב, המשלימה את הברקותיה המרתקות על מאפייני "האומץ לחולין" בו התברך, לדעתה, גם בפרווה שלו יותר משאר הסופרים הרוסים (עיין: עמ' 125). מחזותיו של צ'כוב היו בעיניה "פיוט טהור"; ממנו שאבה את מחאתה (באחת ממסותיה על הספרות העברית) נגד המגמה לפרק את "האדם הקטן" ליסודותיו הקטנים תוך "שכחת האדם", בהאמינה כמו צ'כוב ב"גן הדובדבנים", כי "דווקא הפשוטים ביותר הם

היודעים את החוכמה הנסתרת של החיים" (עמ' 193).

השג פרשני חשוב מהווה גם הצבעתה על הצטלבות הממד הרומנטיזן-קישוטי, החכם והאומלל כאחת, והממד הרומנטי-אירוני בדרמטורגיה הרוסית של המאה ה-19 וראשית המאה ה-20: "זה החיוך הסלחני לחולשת האדם והמרירות שברחמים" (שם).

עמדותיה של לאה גולדברג ביחס לתיאטרון בימינו הן מדויקות וראויות להפנמה כאז כן עתה: בשאלת אמות-המידה לבחירת הרפרטואר והרכבתו, בדילמה שבין העדפת הדרמה בעלת הערך הספרותי לבין צרכיו המסחריים של התיאטרון, כמו גם בהתלבטות בין הפנייה לדרמה עולמית מתורגמת לבין הצורך לעודד את המחזאות המקורית (עמ' 203 ואילך). אכזבתה מן המחזות המקוריים, שהועלו על במותינו בשנות ה-50 בשל "העדרה של החווייה האנושית הגדולה" מתוכם, תקפה גם בעשורים האחרונים, להוציא חריגים כחלק ממחזות תנוך ליון, למשל. אין זה מקרה שהתיאטרונים שלנו חוזרים שוב ושוב אל "שלוש אחיות" של צ'כוב, כמו אל יצירות אחרות מן הרפרטואר הקלטי העולמי, מרבים בעיבוד ובסיגול של אלה ושל מחזות מודרניים מתורגמים, או פונים ל"המחזות" טקסטים מסיפורת-המופת העברית.

מחכמים ומעשיים במיוחד הם עיקרי האמונה של לאה גולדברג בנושא תיאטרון הילדים, שלפי הבנתה, הם זכאים וצריכים להיות שותפים, לא פחות מן המבוגרים, "ליצירה לאגדה ולשירה" שעל הבמה.

ככלל, הדברים שכתבה לפני שנות דור על הצגות, בעיות בימוי ומשחק ודמויות שחקנים ובמאים הם אקטואליים להפתיע עד היום. הקורא בהם לומד, לא רק להכיר את תולדות התיאטרון הארצישראלי של שנות ה-30 וה-40, אלא מקבל שיעור בהבנת אמנות הדרמה והתיאטרון" (עמ' 211).

הפרק החותם, "בראי הביקורת", סוקר, במיצוי מרשים, וכאמור, תוך חישוף-אמיתות מהול בכאב-לב, את שלל המאמרים, הרשימות והתגובות, שנכתבו על יצירת לאה גולדברג בשלביה השונים על-ידי חוקרים, יוצרים ומבקרים שונים זה מזה ברקעם ובגישתם.

אלה מוצגים במעומת עם תפיסתה היא את ביקורת הספרות. בנימה אפולוגטית מגוננת, ולעיתים מתרעמת, מדבר א"ב יפה על "אי הבנות" ו"הערות שוללניות", שנבעו, לדעתו, מאי-מורגלות לאופי יצירתה בראשית דרכה, ובעיקר בשלב המאוחר שלה. הוא דוחה, כמוכן, את עמדת "הדור החדש" של המשוררים ומבקרים, אשר לשם "כיבוש השטח" ולמען השלטת סולם ערכים חדש ו"אפירמציה עצמית של הפואטיקה שלהם" (עמ' 255) יצאו נגדה למערכה בתחילת שנת ה-60.

טרזוניה עזה מבצבצת בעיקר מתיאור "קיסרוגו" החריף של נתן זך בשעתו נגד "המוניזם החווייתי" ונגד "האימג'יזם החד-מדמי" והספרותנות המגוזמת, לטענתו, בפואטיקה של לאה גולדברג. פיתוח דומה משתמע גם מדבריו של דן מירון בדבר סטריאוטיפיות הסמלים בשירתה, "דלילותה הסיטואטיבית" והאופי הפזמוני-פיליטוניסטי של שירה. המורה ביותר היא קביעתו בדבר הסתמכותה היתרה על קונווציות ספרותיות מוכנות מראש, ובעיקר על חוסר יכולתה להתעלות בכתיבתה מן "הפרסונלי-נוסטלגי" אל דרגה של משמעות רגשית-גותית קונספטואלית. הביקורת על יצירתה הפואטית אף הרחיקה לכת להטביע עליה תווית של "סתמיות וחוסר משמעות קונקרטית" (עמ' 241).

כהדגמה ל"חרטתה" של הביקורת ונסיגתה מקביעותיה הפסקניות החמורות לעבר גילויה ואישורה מחדש של יצירה לאה גולדברג כמשוררת, כמתרגמת שירה וכחוקרת שירה מסתמך א"ב יפה בעיקר על ביקורתו המאוחרת יותר של שמעון זנדבנק. חוקר זה מעריך במיוחד את השגיה בתרגומי שירה, להוציא מספר משוררים, ש"ארסיותם" לא תאמה את אופי אישיותה. על-פי הבחנתו, סגולותיה הגדולות בתחום זה הן בבחינת "חיסרון שטמון בו יתרון גדול"; "חטאה כלפי הקונקרטיות" ונטייתה ליתר ריחוק וליתר הכללה, יתר הפשטה הנובעים מן הצורך הפנימי ב"עמעום קלטי" מדגישים, לדעתו, את יפי "הצורה המרסנת" שבתרגומה ומבטאים במלאם את חוש הצורה הנדיר שלה, המוסיקליות הרבה והצלילות הלשונית, המוסברים דווקא בהעדר שורשים עמוקים במקורות העברית (עמ' 254).

גם מבקרי ספרות אחרים (כמו יורם ברזנובסקי, אריה זקס וק"א ברתני) מעלים על נס את השגי כתיבתה המסאית, שיש בה "ביקורת חיים לא פחות מביקורת ספרות" (עמ' 252) ורואים בתרגומי השירה שלה מעשה יצירה בפני עצמו "החובק את זרועות הקלטיקה והמודרנה כאחת". (שם)

דומה כי הערכת מפעלה של לאה גולדברג הגיע זממן לכלל איזון והתייצבות, בלא שתותיר ספקות כלשהם ביחס למה שהעניקה בחייה הלא ארוכים לז'נרים השונים של הספרות והתרבות העברית. ואם ניתן למצוא בספר כפילויות וחזרות על הגדים וניסוחים שונים, הרי יותר משיש בהן ליקוי תמודולוגי הן מטמיעות בתודעה את מורשתה הענקית של לאה גולדברג והשפעתה המתמשכת. קשה שלא לתמוה, מדוע לא נטלה על עצמה אחת מהוצאות הספרים הוותיקות ו"הממוסדות" את הוצאתה לאור של מונוגרפיה זו בבחינת הומי' של חובה ומחווה של הערכה לאישיות חד-פעמית ויוצרת כה דגולה.

אחד בתקופת טבת

הבקר, ממש
 במצפה, לא נוצות מלאכים התעופפו
 באויר אלא פתותי שלג, ואחר-כך שמי
 ברזל סגרו על ראשים שחוחים ועורבים
 צוחו בעקשות את אי נמנעותן
 של גזרות קדמוניות.
 ועוד מעט החשכה.

אשם

הקר צובט את הפנים החשופות באצבעות
 הקרח של קרוב משפחה
 בלתי אהוד.
 בענפים גרומים, מכרסמי עלוה,
 עצים אנורקטיים חורקים את
 חלי עצביהם כמחאה.
 ואם אמשה את כובע-הצמר השחור
 למטה, על גלידי אוני, כמה
 אפשר להסתתר במעי הדג?

בשובי אל בטחונות הבית, אל
 חם גופך המצפה, אני יודע שאמצא
 משלכת על שלחן-מטבח בין הקלי
 והקפה, את מזכרת האשם -
 עתון הבקר מדויח:
 שוב שפיכות דמים בארץ הרחוקה.

קיטש

באמצע דצמבר גגות צפחה
 אפורים, לחים, וקירות לבנים
 אדמות, דהות, הם
 צרוף מדכדך.

הייתי רוצה להרחיק מכאן. אלו
 ידעתי את מלת-הקסם הייתי
 משתכן בתוך גלויית הפרסמת של
 האי הקריבי, זו עם
 הצבעים הלוהטים.

ושם הייתי כותב שירי קיטש על
 שמש, ים צמחיה טרופית
 ונשים עם שדי נחשת
 שפשוט אוהבות להודין.

הם היו חפים מכל אחריות
 לאומית או תודעה של
 זמן היסטורי, אך
 נפלאים באמת.

אבל אז את

תהו הזמן האפר, הבלתי מקריש, פלח
 ברק ההכרה שיש להרים מחדש את
 העט שנשמט וכי מכאן ואילך מתחילים
 הימים למתח שוב את צוארם בערגה
 לעבר שמש ותולדה.

אחד בתקופת טבת, היום הקצר ביותר בשנה החל ב־21 או ב־22 בדצמבר צפונה מקו המשווה.

שלג

בתולת השלג חומקת בין אצבעות
 הרוח, מתמידה בחסר עקביות, גחמנית
 בזכות מה שאצור בין ירכיה בלי שתתן את
 דעתה שצחרותו נגזר עליה שתכתם בגלגלי
 מכוניות ונעלי עוברים-שבים.

זקני הדור

בפעם האחרונה זה היה
 חם. הפעם - קרה. אז ועכשיו
 נמסר מפי זקני הדור שלא זכורות
 להם מקבילות לחזיונות הללו. נא
 לזכר: מדבר בתופעות טבע,
 לא באהבה.

זקני הדור אינם זוכרים אלא
 מה שהדור מבקש מזקניו
 לזכר. כל השאר
 נשמט מזכרונם.

אז רבצה הארץ עלופת
 חושים, עורה נחשת קלל.
 עכשו היא מכוצת כעבר בכנתת
 הכפיה הלבנה שלה.

אבל זקני הדור דבקים בקצר
 זכרונם, בזמן שעוד נותר להם
 בטרם יהיו הם עצמם לזכרון מתנה
 של יורשיהם.

בין ניהיליזם לטוטליטריות

רב-שיח על ספרו של דוד אוחנה - "מסדר הניהיליסטים"

בהשתתפות: ד"ר גדי יציב, פרופ' שלמה בן עמי, פרופ' מנחם ברין, ד"ר דוד גורביץ, ד"ר דוד אוחנה.

מרחב החוויה כאמצעי זיהוי

ד"ר גדי יציב: אני רוצה להביע הערכה לספר "מסדר הניהיליסטים" שמציג היקף מונומנטלי והתייחסות למגוון עצום של יוצרים, פילוסופים, הוגי דעות ואסכולות באמנות ובספרות. לא רק ההיקף מעורר התפעלות, גם עומק הניתוח וההברקות שאינן קשורות רק לתזה המרכזית.

התזה המרכזית של הספר דנה בקשר בין ניהיליזם ובין טוטליטריות, קשר שכשלעצמו הוא מאוד מובן לי ומתקבל על דעתי. מהן המשמעויות האפשריות לקשר כזה: אלה שני צדדים של אותה מטבע? "פני יאנוס"? האם יש זיקה פנימית בין זה לזה? האם הניהיליזם היה מדגרה לצמיחת הטוטליטריות?

אני מעריך שד"ר אוחנה לא ניסה לטעון שכל ניהיליזם גורר בהכרח טוטליטריות, או שטוטליטריות ניתנת להסבר אך ורק על ידי מקורותיה הניהיליסטיים. אם הטענה היא שהיו ניהיליסטים שהם גם טוטליטרים, והגילוי הוא ש"מה שתפסתם כשני אלמנטים מאוד הפוכים או מאוד נוגדים זה את זה, אני מראה לכם שהם אחד", הרי שזה פחות מרעיש עולמות. למעשה, כולנו יכולים להציג כמעט כל זרם פילוסופי או תנועה חברתית-פוליטית; הן ברמה העקרונית, על-ידי-כך שנראה שניתן לעשות איזה שהוא מיצוי הגיוני או פסיכולוגי של עיקרון זה או אחר; והן ברמה האמפירית על-ידי-כך שנראה שהיו במהלך ההיסטוריה אנשים שחצו את הגבולות או שחיברו את שני הדברים.

אם הטענה היא, שבעזרת "הסינדרום הניהיליסטי-טוטליטרי" שד"ר אוחנה מציין, ניתן להסביר היטב את שלהי המאה שעברה וראשית המאה הזאת, הרי שזו באמת טענה בעלת יומרה רבה מאוד. במקרה כזה, יש להתגבר על קשיים רבים כמו, באיזו מידה חשיפת הסינדרום מוסיפה באמת, להבנת התקופה יותר מאשר הדיון הקלסי. לדוגמה, הבנת הפאשיזם על מקורותיו השונים, או המאבק בין הפאשיזם לקומוניזם ולליברליזם.

יכול להיות, וזה הסביר בעיני, שבעצם ד"ר אוחנה אומר: "הנה חשפתי פה זרם והוא מעניין. הוא בין זרמים אחרים. היו לו ביטויים אלה ואלה, אנשים מסוימים שייכים אליו והוא מורכב מאיזו שהיא זיקה פנימית בין ניהיליזם לבין טוטליטריות." בהחלט לגיטימי, ראוי ומעניין. אבל אז, צריך להיות ברור, שגם היקף היומרות והיקף האימפליקציות שניתן לעשות מתוה פחות יומרנית שכזאת, הוא מצומצם יחסית. הדבר הראשון שאני מבקש הוא פשוט הבהרה לגבי טיב הקשר בין הניהיליזם לטוטליטריות.

השאלה השנייה מתייחסת למונח מסדר. ד"ר אוחנה כותב, שאנשים השייכים למסדר הזה לא חשו את עצמם כשייכים לאיזו שהיא קבוצה משותפת בתור שכאלה, או שהיו בעלי מצע משותף או שהיתה שותפות ביניהם. מצד שני, הוא קורא להם מסדר מסדר מקובל בדרך כלל בדיונים סוציולוגיים לא כקטגוריה ממינית אלא כקבוצה עבור-עצמה. כל מסדר שאנחנו יכולים להעלות על דעתנו, מן הפרנציסקנים ועד בני-ברית, היא קבוצת אנשים שיש להם איזו שהיא תחושת אחווה, שותפות גורל, תודעת שייכות.

אם חוקר מגלה בפרספקטיבה של זמן איזו שהיא קטגוריה שעד עתה לא זוהתה בתור שכזאת, עליו החובה להסביר מדוע עד עכשיו לא היתה מזוהה. כלומר, מדוע לא ניתן היה לזהות אנשים אלה על ידי סמלים משותפים או מכנה משותף תוכני. אולי היו חסרות להם, בצד התכונות שהיו להם, גם תכונות סוציולוגיות מסוימות, וזה נותן צידוק או הסבר לעובדה שרק בדיעבד אנחנו מזהים אותם בתור שכאלה. יש כמובן גם אפשרות שניה, של גישה סטרוקטורלית: שהסינדרום שד"ר אוחנה חשף הוא בעצם לא שם של קבוצה מזוהה, אלא איזה שהוא מבנה מתחת לפני השטח, הקיים בצד עוד כל מיני קומבינציות אחרות.

השאלה האחרונה שלי מתייחסת למושג מעניין, שד"ר אוחנה קורא לו מרחב החוויה. ד"ר אוחנה שכנע אותי, שבהחלט ניתן

לזהות מרחב חוויה אופייני על-ידי ההתפעמות מן האלימות, האסתטיזציה של קני מידה מוסריים, ההתפעלות מן הטכנולוגיה החדשה וכו'. בהחלט יש איזה שהוא מרחב חווייתי לאנשים ולתנועות שבהם דן הספר. השאלה היא, האם בעזרת מרחב החוויה ניתן לזהות את ההבדלים בין תנועות וזרמים שונים, ולאפיין בעזרת סוג של תקשורת חווייתית את ההבדל בין זרמים שונים. אפשר לזהות זרמים, נניח, בדרך ששטרנהל זיהה את הפאשיזם באמצעות תכנים כתובים. או שאפשר לעשות דבר מקובל ושיגרתי יותר, נניח, לזהות את הפאשיזם באמצעות המצוקות החברתיות שהיו לאנשים באותה תקופה והמענה שהפאשיזם נתן.

לפנינו ניסיון לזהות זרם בעזרת מרחב החוויות - לבדוק האם ההתפעמות מהטכנולוגיה היא לא מרחב חווייתי משותף לכל מגוון הזרמים, פשוט משום שמכונת הייצור היתה אז חדשה. כפי שבתקופת מלחמת המפרץ, היו לנו דחפים כמעט אכסטטיים להתפעם מהאלימות הנוראה שהיתה בטילים משום שאלה כלי מלחמה חדשים, והיינו צריכים להתגבר על כך, על מנת שזה לא יעביר אותנו על דעתנו המוסרית, בשעה שנהרגים מאות אלפי בני אדם. הוא הדין לגבי מושג התקשורת החווייתית: האם היא לא מאפיינת בצורה זו או אחרת גם את מתכנסי "שלוש עכשיו" וגם את מתכנסי "גוש אמונים"? אולי מלבד הסמלים והתכנים המשותפים, קני-המידה שבעזרתם ניתן להבדיל בין התנועות האלה הוא מרחב החוויה או התקשורת החווייתית?

השלום כחוויה קולקטיבית

פרופסור שלמה בן עמי: ב"מסדר הניהיליסטים" מוצא ד"ר אוחנה מכנה משותף בין הזרמים כניטשה, הפוטוריזם, יונגר וסורל על השלבים השונים שלו: סורל שהתלהב מהאליטה הפועלית ואחר-כך התאכזב ממנה והלך לפאשיזם. בסופו של

תיעול של מצוקות האנשים. היא תיעול למצוקות של אליטה מסוימת ולעיסוק של קבוצת פוליטיקאים כלשהי.

שאלה נוספת העולה מהדיון בספר: דומה שהתרגלנו לחשוב שפוליטיקה חווייתית היא פוליטיקה של ימין, אולי אפילו ימין דסטרוקטיבי. בתודעה שלנו אנחנו לא קושרים פוליטיקה חווייתית עם תרבות של שמאל, משום שאנחנו סבורים שתרבות של התזה של הספר האומרת שהניהיליזם של מיפנה-המאה, הוא, בעצם, נקודת מעבר מהתייחסות אל התרבות כצבירה הדרגתית של נכסים מוסריים לפאזה שהיא לא מוסרית ולא אנטי-מוסרית אלא פשוט אי-מוסרית. כשפאזה היא נייטרלית מבחינה מוסרית והחוויה היא הדבר המרכזי שבה, אין הבדל בעצם בין אנרכיזם לפאשיזם. האנרכיזם והפאשיזם הם בעצם אותו הדבר, משום שלא המצע, לא כיצד אתה מארגן את הכלכלה והמשק הוא מה שעומד במרכז הדיון, אלא אפקט החוויה. השאלה היא, אם כן: האם בחברה דמוקרטית כמו שלנו, יכולה להיות פוליטיקה חווייתית הנעשית למען ערכים מוסכמים פחות או יותר על השמאל הזה. למשל פשרה, למשל, קבלת זכויותיו של הזולת, שלום - דברים בנליים שלא מזמינים לפוליטיקה חווייתית.

מה שדומה כמזמין יותר לפוליטיקה חווייתית, זו החביעה למקסימליזציה של הצורך והתביעה. פוליטיקה חווייתית זו ארץ ישראל השלמה. אני לא כל-כך מסכים עם גדי לגבי ההשוואה בין האירועים של "שלום עכשיו" לאירועים של "גוש אמונים". אני חושב שהאירועים של "שלום עכשיו" הם הפנינג פסודו-מערבי אוניברסיטאי. הם לא פוליטיקה חווייתית. לדעתי, כאן אולי מצוי אחד הפתרונות האפשריים לגיוס העם הזה מתוך פופוליזם של שמאל. כלומר, פופוליזם אחראי, אם זה אפשרי, למשימות שמטבע אופייני לא מזמינות לקונפליקט חוויית.

בסך-הכול אני חושב שכל הספר "מריח" מן הרצון ליצור "אדם חדש". העידן החדש מחייב גם אדם חדש. זה כמובן מביא אותנו לשאלה האם השאיפה הזו ל"אדם חדש" היתה מנופול של הראיה הניהיליסטית בלבד? ה"אדם החדש" הוא עניין לכל מהפכה. גם המפכה הציונית, שלא היתה מהפכה ניהיליסטית, רצתה להקים "אדם חדש". ובאמת המודל של הישראלי הוא ארי בן כנען עם בלוריתו המתנפנת, רצוי בלונדיני ורצוי עם עיניים כחולות... אבל זה לא תמיד קורה. גם המהפכה הסובייטית רצתה "אדם חדש", והנה אחרי שבעים שנות קומוניזם הדבר הזה נפל וישנו האדם-של-תמיד: הדתי, העדתי, הלאומי, האדם הנצחי לטוב ולרע. מאוד סימפטומטי בעיני, שאחד הביטויים המשמעותיים ביותר של "האדם החדש" הציוני - הקיבוץ -

ניקח לדוגמה את שנות השישים בארצות הברית, בהן היא הפסידה את מלחמת וייטנאם. אפשר לתרץ זאת בכל מיני סיבות, ואני מניח שאחת הסיבות האפשריות היא, שהיתה מהפיכה תרבותית בארצות-הברית שכוונה נגד הערכים של המעמד הבינוני, נגד הערכים של הפטריוטיזם השמרני, של אורה החיים המסודר. כל התרבות של המעמד הבינוני בנויה על משפחה, קהילה, סדר, היררכיה, משמעת וחוק. המהפיכה שהתפרצה בשנות השישים, ואולי יש לה גלים גם היום, נושאת איתה, במובהק, אלמנטים חווייתיים כאלה שהם מרידה כנגד הסדר הרדום והשלולית המשעממת של חיי הבורגנות.

במידה מסוימת, נדמה לי, שהטענה, שעברנו ממצב של אידיאולוגיה למצב של תקשורת, כמעט איננה זקוקה להוכחה. אנחנו לא נמצאים היום בעידן של "איזמים"; ונדמה שאם אנחנו רוצים להוביל את החברה שלנו לאיזה שהוא מקום, אנחנו צריכים, איכשהו, לאחות את השברים של כל מיני דברים שהתרכסו או איבדו רלוונטיות. נכון הוא

גדי לגבי צילום: דורון שריף

דבר עובר קו של מכנה משותף בין כולם וזה הישג חשוב מאוד של הספר. כמובן שלהיסטוריון, השאלה תמיד היא כיצד המרחב המשותף של ניהיליזם - של אין אבסולוטי המוביל בהכרח לטוטליטריות - הוין בפועל תנועות פוליטיות? אנחנו יודעים, כך סיפר לנו טלמון, שרובספייר היה ישן עם האמנה החברתית של ז'אן ז'אק רוסו בידו. האם היתה השפעה של רוסו על רובספייר, ושל הפוטוריטים האיטלקים על הפאשיזם האיטלקי? כלומר, השאלה היא האם יש פה שני קווים מקבילים: האחד, מסכת אידיאית, שבספר הזה היא נעולה ונהירה מאוד; והשני, המהלך הפוליטי - הפאשיזם האיטלקי, הנאציזם בגרמניה והקומוניזם. (אני חושב שאחד הדברים המעניינים בספר הוא הזיהוי הזה בין ימין לשמאל באשר למקורות הניקיה). קשרי הגומלין הללו בין תיאוריה לפרקטיקה אינם ברורים כלל וכלל.

יש בספר משהו המזכיר לי חיבור חשוב של גיימס גרגור על דיקטטורה התפתחותית, בו הוא מוצא את הזיהוי בין הפאשיזם האיטלקי לקומוניזם בטכנולוגיה. המדובר בשתי מדינות שהגיעו מאוחר לפיתוח, ולגביהן הדיקטטורה היתה הדרך הקצרה ביותר אל הפיתוח. מה שהבורגנות לא הצליחה לעשות בארצות האלה, עשתה המדינה עם אידיאולוגיה טוטלית, עם השתלטות מוחלטת על מערכות המשק וכו'. שאלה מעניינת היא באיזו מידה הפוטוריזם הטכנולוגי ברוסיה ובאיטליה משתלב עם התזה הזאת של גיימס גרגור, לפיה יש לראות בעצם את מקורות הפאשיזם האיטלקי והמהפיכה הקומוניסטית, כשאיפה להדביק את המודרניות בשתי המדינות הללו. לגבי הנאציזם, הטענה היא שהוא לא הופעל על-ידי להט של פיתוח אלא על-ידי מיתוס של האומה, של העם.

יש מכנה משותף נוסף שאני מוצא בין הדמויות הללו, ואשר מביא אותי לכמה הערות עכשוויות. הפוליטיקה החווייתית היא התקוממות נגד התרבות הרדומה של המעמד הבינוני, השואפת לעלייה ברמת החיים ולבית עם גינה. הפאשיזם הזה שנולד מן התרבות החווייתית בנוי על קונפליקט: אין פאשיזם אם אין קונפליקט. הדבר הזה נכון גם לגבי חברת העתיד הניהיליסטית הזאת, ובוה היא נבדלת מן הטוטליטריות עליה דיבר טלמון. הטוטליטריות לפי טלמון היא בבחינת שלמות, היא אינה בגדר מצב עתידי קונפליקטיבי. אכן, המצב העתידי הקונפליקטיבי הוא אנטי-בורגני. זה לא בדיוק אורח-החיים שהחברה הבורגנית רוצה בו. נדמה לי, שאולי יש מקום למספר הערות לגבי מצבה של התרבות הבורגנית הזאת היום, ולשאלה האם אנחנו לא מתקרבים לאפשרות, לחידוש, או לגל שני של מהפכה ניהיליסטית.

קיבל את מכת המוות שלו באמצעות הבורסה, כלומר, עסקי-האוויר ההיסטוריים של האדם היהודי מהעבר.

יש להזהיר, כמובן, מפני אנלוגיות פשטניות. אבל כשאני קורא את ניתוחו של ד"ר אוחנה על יונגר ונושא המלחמה והתפירות, הפאשיזם הנבנה מאחות הלוחמים, זה מעביר בי הרהורים לגבינו. כמעט תעתיק לכך אפשר למצוא בדברי דיין לגבי משמעות המלחמה. גם הציונות "קידשה" את המלחמה. כמו החזרה אל הקרקע שהיתה בבחינת חזרה לגורמליות, כך גם ההליכה למלחמה. אנחנו הוכחה טובה ביותר לכך שכשרצינו להקים "אדם חדש", הצלתנו בשני התחומים שיהודים נכשלו בהם - חקלאות ומלחמה. כך שלא רק מהפכות ניהיליסטיות שאפו ללוש "אדם חדש".

הבעיה שלנו עם הפאשיזם ונאציזם היא שאין לנו מודל המשכיות. הם פשוט הובסו בשדה הקרב. יתרה מזאת, הם היו חייבים להפסיד בשדה הקרב. סופם היה צריך להיות קשור בשדה הקרב, כי המלחמה היא לא מדיניות-חוץ לפאשיזם, היא נתון אימננטי. אין פאשיזם בלי מלחמה ואין פאשיזם בלי קונפליקט. הפאשיזם הוא מקסימליזציה של הקונפליקט.

אני חושב שבציונות שמן הזרם המרכזי, אין מקסימליזציה של הקונפליקט. אבל בהחלט קיים הרצון ליצור קרע מההיסטוריה היהודית. באותה מידה שהניהיליסטים רצו ליצור קרע מהמסורת המצטברת היהודית-נוצרית של איכויות, של ערכים וכו'. גם אנחנו, במידה מסוימת, ביקשנו להפנות גב לערכים יהודיים מסורתיים. אני חושב - שאולי היום אנחנו רוצים לבנות ישראליות מתוך שיקום מסוים של איכויות גלותיות, לא שליליות כל כך. בסך-הכול ניתן ללמוד מן האדם היהודי. לא כל התבונה נמצאת ב"כדוריי", והיום פחות מאשר בעבר.

המפתח הוא כמובן בבלמים: בלמים שיש לחברה, בלמים שיש לאנשים, ובדיאלוג בין מנהיג לאזרחים. הפוליטיקה היא מלים, והשאלה מה אנחנו עושים עם המלים. בגרמניה בשנות העשרים והשלושים היה משבר נורא, שעה שדמגוג השתמש בפוליטיקה חווייתית, בתקשורת חווייתית טוטלית, ליצירת הנאציזם. בארצות-הברית היה משבר עמוק באותן השנים, אבטלה עמוקה, והיו תנועות פרה-פאשיסטיות משמעותיות מאוד. התשובה שם היתה ה"שיחות ליד האח" של רוזוולט. רוזוולט הוביל את העם אל "הניו-דיל" גם באמצעות המלה. אבל מלה אחרת: מחנכת, פדגוגית, מלה שלא עשתה תפנית מסולם התרבות שעליו דיברנו. האתגר הזה עומד גם היום, גם אצלנו. התחושה שלי היא שנושא השלום חייב להיות "חוויה" קולקטיבית של החברה הישראלית. נדמה לי שמקבלי ההחלטות

עסוקים, ימים כלילות, בשכנוע הרב עובדיה יוסף, במקום בשכנוע הציבור הזה, במהלך החווייתית-קולקטיבי של הנושא. לא רק הפוליטיקה, גם העיתונות נשארה כלי ביטוי של ציבור מצומצם, וגם הנושאים השונים ב"טוק שואו" הם אולי דיאלוג בין קבוצת פוליטיקאים צרה, אך לא תקשורת חווייתית-דמוקרטית.

האידיאה והפורענות

פרופסור מנחם ברינקר: ההישג הוודאי של הספר "מסדר הניהיליסטים" הוא בכך שהוא מתאר סוג של מנטליות שרווח או החל לרווח בסוף המאה ה-19 ונפוץ בתחילת המאה ה-20 שהיה אחד המקורות (הרביס) של הפאשיזם. המדובר בטיפוס אידיאלי של אינטלקטואל פרוטו-פאשיסטי השייך בעצם לתחומי האמנות והמחשבה, אך מקרין השראה גם על התחום הפוליטי. מתואר כאן טיפוס אידיאלי של אינטלקטואל, כזה שבלי ספק היה אחד ממקורות הפאשיזם והוא בולט יותר בפאשיזם האיטלקי והספרדי ופחות, למיטב ידיעתי, בנציונל-סוציאליזם.

מדובר בפוליטיקה של החוויה - על תאוות ההרפתקנות, על א-מורליות, על הערצת חידושים - ועל פוטוריוזם, על אוריניטציה רק לעתיד ועל בוז למסורת: המלים "לא כלום אתמול, מחר הכול" אינן לקוחות בדיוק מהאינטרציונל הפאשיסטי "אך גם כאן הדרישה היא להתחיל הכול מאפס. זוהי חוויה מרכזית בעיצוב העצמי של האישיות הדיוניסית אצל ניטשה, המקדש פעולה-לשם-פעולה בלי קשר לתוצאות שהיא צריכה להביא. אוחנה מוצא שהיא נעשית אפקטיבית יותר ככל שהיא ממושטרת יותר, כאן הקשר בין הניהיליזם לבין הטוטליטריות.

אני מסכם זאת כדי לתת תמונה סכמטית של הספר לתועלת אותם קוראים שעדיין לא קראו אותו, אך גם לשם רפלקסיה של אלה שקראו אותו. אין ספק שתיאור זה הוא הישג: טיפוס אידיאלי של סוג מסוים של מודרניזם, דמות אידיאל של אינטלקטואל שתרם הרבה לפאשיזם.

זהו טיפוס אידיאלי לאו דווקא במובן הווריאטי, אלא יותר במובן האידיאליזציה של תופעות תרבותיות. לא היה טיפוס אחד שחשב את כל הדברים או שגילם את כל הערכים שאוחנה מדבר עליהם, מרינטי היה אולי הקרוב ביותר לכך, לפי תיאור הספר, או אולי וינדהם לואיס או בודדים אחרים פה ושם, אך לא היה איש שחשב את כל המחשבות האלה יחד.

ד"ר אוחנה מצליח לשרטט דיוקן של אינטלקטואל ספרותי "אידיאלי", שכמעט כל התחנות האלו, מן הניהיליזם אל הטוטליטריות, חלות עליו ומחלחות אליו, אך מבחינת המנטליות הוא מתאר משהו

ריאלי, לחלוטין.

למה לא היה איש אשר יממש את כל היסודות האלה בין האנשים המרכזיים? אם ניקח את ההתחלה החשובה שממנה מתחיל תיאור הספר, אם ניקח למשל את ניטשה: נכון הוא שעבור ניטשה חשובה היצירה-לשם-היצירה של האינדיבידואל, הפעולה-לשם-פעולה, שאין לה מטרות חיצוניות אך דווקא בגלל זה, לא רק שאין לו התפעלות מטכנולוגיה, אלא שכל הפרספקטיבה המקורית של ניטשה (ובמובן זה כמעט שלא היה ניטשאיני בעולם מלבד ניטשה עצמו, ואולי אף על זה ניתן להתווכח) היא כזו שמציבה את התרבות מעל לפוליטיקה, ואת טיפוס האדם האינדיבידואלי היוצר כמטרה של התרבות. ניטשה בוודאי לא יכול היה להעריך את הטכנולוגיה ואת המשטור, אלא אם הם משרתים את הופעתם של אינדיבידואלים יוצרים, ונושא זה ניטשה נשאר דו-משמעי. למען-האמת בכתבי העיזבון שלו יש הרבה דברים פרוטו-פאשיסטיים בנושא זה ובנושא אילוף ההמון, אך הוא עצמו אינו רוצה להיות בין המאלפים, ובסופו של דבר הוא חושב שקטסטרופות, שהפוליטיקה של הימין והשמאל גם יחד יביאו להן, הן שיצמיחו טיפוס-אדם יוצר חזק "מעבר לפוליטיקה", ולא דיסציפלינות טוטליטריות.

כמובן שאת חזון האדם החדש הזה יכול היה איש אחד בשם אלפרד בוימלר לקשור עם התנועה הנאצית. הוא יכול היה לומר שניטשה לא הבין דבר בפוליטיקה; שאדוני האדמה החדשים הם הגרמנים החדשים; ושהיצירה האמיתית היא פוליטית וצבאית, ולא ספרותית אמנותית או פילוסופית כפי שחשב ניטשה; כך יכול היה בוימלר להעלים את הצדדים היותר מורכבים ומסובכים בחזון של ניטשה ולתת לו את הכיוון הנאצי לפחות למשך שנים עשרה שנים. אך בוימלר היה אחד מרבים שלקחו מניטשה השראה. הם לקחו ממנו דברים שונים, ניטשה נגרר לסוציאל-דמוקרטיה ולבולשביזם (לונצ'רסקי והפואמה "היסעור" של גורקי), ממש כמו שלקחו אותו לציונות ולשוויונות, וכמו שברוסיה סייע לחזרה בתשובה, מפני שסופרים רוסיים רבים סברו, שמחשבתו חשפה את ערוות התועלתנות והשיטות האידיאליסטיות וגילתה שאינן תחליף טוב לאמונה הדתית.

ניטשה היה פצצה שהתפוצצה לפחות בתחום התרבות - ובעקיפין גם בפוליטיקה - לכל הכיוונים. בלי ספק היה סוג של אינטלקטואל פאשיסטי שמצא בו השראה. אולם כאן מתעוררת השאלה של הכוח הביאורי הטוטלי של התיאורים המרתקים והמעניינים בספר זה לגבי סוגיות גדולות כל-כך כמו הפאשיזם, או סוגיה גדולה אף יותר של הנאציזם.

התחלתי בניטשה כיוון שתיאורו של ד"ר

הערכים ורלטיביסטים, הם לא יכולים לתת למשטר החדש את הבסיס שהוא ראוי לו, "בסיס במונחים של סטרקטורות ערך אובייקטיביות ומבנים אונטולוגיים של מוסר אוניברסלי". בפניה לגבלס הם טוענים שיש לדחות את ההתקרבות הארעית של היידגר אל הנאציזם כיוון שהוא לא יכול לתת לנאציזם את הבסיס האמיתי. מסביבם התרוצצו מאות של מיני "אחד-העמים", (ואני מתנצל על ההשוואה) שחשבו שמצד אחד יש ערכים אוניברסליים, ומצד שני הם מתגלמים בצורה מובהקת יותר ברוח האומה הגרמנית, שהיא האומה הפילוסופית ביותר מאז היוונים. ולכן אם יש חרפת ורסאי והגרמנים מושפלים, יש להם את הזכות לתקן מצב זה על-ידי מנהיגות שתאחד את העם הגרמני. זכות זו נובעת מהערכים האוניברסליים ומהעובדה שאינסואיזיה אמיתית לגבי ערכים אלה יש בעיקר לגרמנים.

הנמקות כאלה היו בלי-סוף והתקיימו בכל אוניברסיטה. השמרנים האלה נאחזו בדמותו של פיכטה, ובנאומים שלו על האומה הגרמנית, מפני שעבורם המרכז במלחמה נגד נפוליאון היה, שהאדם מתעלה מעל לטרמיניזם של הטבע אל הפעלת פעולה של חירות. אך מי נותן לו את החירות? התרבות הלאומית. מי עשה אותו חופשי כדי להתרומם מעל לטרמיניזם של הטבע, מעל למטריאליזם? התרבות הלאומית. מי עושה אותו מסוגל להתרומם אל ערכי מוסר אובייקטיביים? רוח האומה. ולכן, רק בפעולה של האומה הסולידרית, האדם נעשה מוסרי ומסוגל להיות נציג של ערכים אוניברסליים. כל הרטוריקה האידיאליסטית הזו המדגישה את המוסר האוניברסלי התקיימה לאורך כל שנות הרייך. הרבעון "קאנטשטודיון" "מחקרי קאנט" יצא וזכה לפרסים מהמשטר, הוא פרסם מאמרי מערכת נאציים ואחריהם מאמרי מחקר ופילוסופיה של קאנט ושל פיכטה, בעלי רמה אקדמית. היו אלה מחקרים של מיטב הפרשנים של מחשבת קאנט ומחשבת פיכטה, ולעתים נדירות מחקרים על אידיאליסטים גרמנים אחרים כמו הגל. (הגל לא מילא שום תפקיד בנאציזם כיוון שכולם ידעו שהמדינה שלו היא מדינה המוערכת, בין השאר מפני שהיא מעל ליסוד השבטי ולשאלות של מוצא אתני ושם דם. אך להגל היה תפקיד מרכזי בפאשיזם האיטלקי). יש כאן אס-כך כל מיני היסטוריות אינדיבידואליות. ניטשה סיפק את בוימלר ואת האווירה שבתוכה צמחה מנטליות נאצית מסוימת, אך הוא סיפק את ההשראה גם לחלק מהמתנקשים בהיטלר (הרוזן שטאופנברג היה חבר בחוג של המשורר סטיפן גיאורג מעריצו של ניטשה). קאנט סיפק את ההשראה לחלק מהמתנגדים להיטלר ולחלק מהתומכים בו, וזה הדבר המזעזע ביותר כמובן, שמביא אותנו לחשוד

הנאצית היא יותר טכנולוגית מאמריקה הקפיטליסטית ומרוסיה הקומוניסטית גם יחד.

ד"ר אוחנה מתאר אפוא בצורה יפה, לדעתי, נחל אחד שפיכה לתוך האגם, או הביצה, שהצמיחה את הפאשיזם, כולל את צורתו הנוראה ביותר, הנציזם-סוציאליזם, שהוא יותר מפאשיזם ואינו ניתן להבנה רק בכלים בהם משתמשים להבין פאשיזם נורמלי (אם קיים בכלל דבר כזה). הנחל הזה פיכה לתוך הביצה, אך הפאשיזם והנאציזם לא היו צומחים כלל אם לא היו זורמים לתוך הביצה נחלים ואף נהרות אדירים, שהם הפוכים-לגמרי למנטליות ולטיפוס האינטלקטואל שהאידיאליזציה שלו מונחת ביסוד הספר שלפנינו וביסוד הרעיון של "מסדר הנהיגה לייטנים".

מי הם הטיפוסים ההפוכים? כיום אנחנו יודעים שבגרמניה למשל, סייעו לעליית הנאצים לשלטון כל התנועות הפילוסופיות של האידיאליזם, ובראש ובראשונה הקאנטיאניזם והניאו-קאנטיאניזם. משקלם בעליית הנאציזם גדול היה הרבה יותר ממשקלם של הניטשיאניזם.

אנחנו יודעים מספר חדש ונועז ומתועד היטב, של פילוסוף אמריקאי ממוצא גרמני,

פרופ' שלמה בן עמי צילום: דורון שריפי

האנס סלוגה, שב-1933 מונה עשרה רקטורים באוניברסיטאות גרמניות לאחר ההפיכה הנאצית. הידוע ביותר ביניהם הוא היידגר עם נאום הרקטוראט שלו. היה ביניהם גם בוימלר - פרשן של ניטשה - שניסה לבסס את המשטר החדש על ניטשה, והיה גם פאול הייז, תלמיד של היידגר. אך היו גם שבעה פרשנים של קאנט, ונציגי האסכולה הגרמנית הניאו-קאנטיאנית. הידועים, המשכילים, הגדולים והחריפים ביותר היו ניקולאי הרטמן, ארנולד גלן, וקריגר והיו אחרים ידועים פחות. הנאצים האלה נאבקו כל הזמן נגד היידגר ונגד ניטשה, שבהיותם ניהיליסטים בתחום של

אוחנה מתחיל בזה, ויש דברים רבים במחקר החדש ביותר שמאשרים כמה מהתובנות בספרו של ד"ר אוחנה, כגון המרכזיות של ניטשה בבולשביזם. בכל מקום שבזו למנטליות חנונית, קטנונית, מתחשבת, וזלזלו בחוץ, ובכל מקום בו דיברו על "אדם חדש", התחלה חדשה, היה בלי ספק משהו מניטשה.

נכון שהבולשביקים אסרו את הקריאה בכתביו ואת התרגומים לכתביו וסילקו אותו מהספריות. בסוף המאה ה-19 היו שישה תרגומים של ורטוסטרא בעשור אחד, וארבע-חמש מהדורות של הספרים של ברנדס ושל זימל על ניטשה שתיווכו לאינטליגנציה הרוסית והיהודית-רוסית את ניטשה ובמהפכה ירד על זה הכורת. אך מיניסטר התרבות הבולשביקי הראשון, לונצ'רסקי, יסד חוג ניטשיאני בתוך המפלגה הבולשביקית ובמשך שנים אחדות גם גורקי היה שותף לחוג זה; את הסיסמה "האדם הנוכחי הוא גשר לעתיד" לא השמיעו מרכס או לנין ואף לא סטאלין אלא ניטשה. היה אפוא תת-ענף ניטשיאני חזק בהערצת היצרון ו"האדם החדש" בתוך הבולשביזם.

אך היו גם כיוונים ניטשיאניים הפוכים - א-פוליטיים, פציפיסטיים, אנטי-מיליטריסטיים, עויני-פוליטיקה ובוודאי עוינים פוליטיקה לשם פוליטיקה. השאלה היא, אם כן, שאלת הכוח הביאורי של סוג המנטליות שאת הטיפוס האידיאלי שלה שם ד"ר אוחנה לנגד עיניו כשהוא עובר מסופר לסופר ומתופעה לתופעה. למשל, האם היו הפאשיזם והנאציזם סוג של מודרניזם והערצת מכונות, או שהם נשענו יותר על הפחד מפני מודרניזם? כאן יעמוד ד"ר אוחנה בוויכוח גדול עם פרופ' שטרנהל. האם הפאשיזם מבטא בעיקר את הנטייה אל העתיד ואת קידוש הטכנולוגיה, או שמא דווקא את הפחדים של הבורגני הועיר מן החידושים שאיתם הוא לא מסתדר, ואת רצונו לחזור לצורות חיים פשוטות יותר ופחות טכנולוגיות ומודרניסטיות. האם לא מצאו רבים בפאשיזם, ובעיקר בנציזם-סוציאליזם מין שיבה לקשר ישיר יותר לאדמה מאשר זה המתקיים דרך לרכוש מאשר דרך המנגנון המסובך של הבנקים?

כאן למשל, יונגר והיידגר, שד"ר אוחנה כורת אותם בברית בשעה שיש רק קשר חלקי ביניהם, מייצגים שתי פרספקטיבות כמעט הפוכות. את היידגר משך הנאציזם כמשך ארבע-חמש שנים, כל עוד חשב שנאציזם מגשים את הפרוגרמה הפילוסופית שלו שבבסיסה חרדה ופחד מהמודרניות ושנאת טכנולוגיה. הוא רצה גרמניה שתבנה תריס בפני הטכנולוגיה הקפיטליסטית של אמריקה והטכנולוגיה של הבולשביזם. תוך ארבע חמש שנים התברר לו שגרמניה

כמעט בכל הביאורים הטוטליים (לא הטוטליטריים) לפאשיזם ולנאציזם, ולהעדיף על פניהם מחקרים אידיאוגרפיים הסרי יומרות לחלוטין.

כלומר בכל גילוי אשמה מרעעת בזרם הגותי זה או אחר יש נטייה להסתיר את העובדה, שהתופעות המזוועות ביותר של זמננו צמחו, לפחות חלקית, מתוך הדברים הנעלים או הנכונים ביותר בתקופתנו, ושלעיתים קרובות לא היה חסר הרבה כדי שמהדבר ההגון ביותר ומהמחשבה הנורמלית ביותר יצאו הביסוס, התמיכה והתחלת הדירדור אל הזוועה הנוראה ביותר.

ההיסטוריונים המבארים את הפאשיזם ואת הנאציזם כהתגלמות אידיאה אחת, יוצרים את הרושם שאילו היינו הולכים בעקבות אידיאה אחת - מרכסיזם, קאנטיאניות, רעיון אוניברסלי - זו היתה יכולה להציל אותנו מהפורענות. אבל ספק אם רושם זה הוא יותר מאשליה.

אני חושב מחשבות ספקניות אלה קודם כל לגבי ההשראה המרכזית לספר של ד"ר אוהנה שהיא אלבר קאמי וספרו "האדם המודד". ספר זה נכתב על-ידי סופר יוצא מהכלל ואדם שבחר בדרך מוסרית, שלדעתי ראויה לכבוד, שכן אחת העמדות האפשריות המכובדות ביותר בתחום המוסר יוצאת נגד כל שפק דם, לא חשוב של מי או של מה. יחד עם זה, כשאתה קורא ספר זה על "ההיסטוריה של הניהיליזם", הוא גורם לך לחשוב שתופעות כמו הפאשיזם או הנאציזם צמחו בתוך רומן של דוסטויבסקי, ולא במציאות. אך זה לא מה שהיה. לא היתה איוו קבוצה של אנשים שאמרה אין אלוהים, הכול מותר, פעולה לשם פעולה, לכן הבה נהיה נאצים. בין אלה שחשבו שאין אלוהים, היו הרבה שחשבו שדווקא לכן דברים מסוימים אסורים; בין האנשים שחשבו שיש אלוהים, יש הרבה שחשבו שדווקא לכן הכול מותר. כפי שאנו יודעים גם מהמציאות שלנו בין הרעיונות שמשכו לכיוון של לאומנות גזענית לא חסרו סוגים שונים של תיאולוגיה.

כך שהיו כל מיני אנשים וכל מיני זרמים וכל מיני תופעות רוחניות ואמנותיות, ואני חושב שד"ר אוהנה נזהר בצדק, ואני משבח אותו על-כך, מלהציג את הטיפוס של האינטלקטואל ואת הלך המחשבה שהוא מציג, בתור הביסוס האידיאי היחיד של הפאשיזם ושל הנאציזם. אנחנו יודעים שאם "מיסדר הניהיליזם" היה הורם היחיד, הפאשיזם והנאציזם לא היו אפשריים. הללו קיבלו את הרספקטביליות שלהם, לפחות אצל השמרנים הרבים מאוד שתמכו בהם או נגררו אחריהם לפחות בשלבים הראשונים, לא מהזרמים האלה, אלא דווקא מהזרמים ההפוכים לזרמים האלה. לפחות באותה מידה שקיבלו הפאשיזם והנאציזם ביסוס מהזרמים האלה הם קיבלו ביסוס מהזרמים ההפוכים.

גם האידיאליסט ג'ובאני ג'נטילה ההגליאני באיטליה היה מבסס של הפאשיזם, ולזמן מה גם קרוצ'ה הקאנטי-הגליאני. באיטליה תמכו בפאשיזם לא רק אנשים שהיו בעד פעולה למען פעולה, ובגרמניה עוד יותר. במשך כל שנות שלטון הרייך היו תלונות של סופרים נאצים נגד ניטשה וחסידיו. אמרו עליהם שהם אינדיבידואליסטים ואנרכיסטים, שהם שמים את התרבות מעל הפוליטיקה, שהם אינם מסוגלים להבין את הגאונות של האדם הגרמני ואת היעדים המיוחדים של העם גרמני, ובנוסף לכך הם בזים לתורת הגזע, למרות המדעיות המובהקת שלה.

פרופ' מנחם בגין

כך שיש יותר שאלות בלבו של אדם מאשר תשובות. ולפעמים נדמה שרוב ההיסטוריונים שיש להם אני מאמין מוסרי משלהם בונים את הדברים כך (וזה נכון לגבי ההיסטוריונים השמרנים והמרכסיסטים באותה המידה, לדעתי ולהרגשתי), שהאידיאה ההפוכה לזו שבה ההיסטוריון מאמין היא זו שחוללה את התועבות הגדולות ביותר של התרבות האנושית, אלה שהתחוללו תחת דגל הנאציזם. השאלה היא, האם יש לנו רשות לפשוט הוה, ורשות שלא להכיר במורכבות של ההתרחשות ההיסטורית, באידיאוגרפיות שלה, באינדיבידואליות שלה, בחד-פעמיות שלה. שאלה פתוחה, היא גם השאלה האם הנאציזם הוא התגלמות של איזו אידיאה פילוסופית-ספרותית-אמנותית אחת, אפילו לאחר שעברה וולגריזציה, אפילו לאחר שהסתגלה לצרכים של המנהיגים; או שהנאציזם הוא התרחשות היסטורית פוליטית שבאה מגורמים פוליטיים וחברתיים עמוקים עם מנהיגות שידעה לרתום לטובת שלטונה כל מה שהיה בתרבות שלפניה, תוך כדי סלקציה מכוונת, באופן שבשביל אנשים מסוימים הנאציזם יכול היה להופיע כשחרור של אנרגיה יצרית - הפעולה למען הפעולה, הניהיליזם; ובשביל אנשים אחרים

הוא הוצג דווקא כהתגברות על הניהיליזם, על הרלטיביזם, ועל המודרניזם. ברור שהתנועה הנאצית ספגה לתוכה דברים שהיו באידיאולוגיות, בפילוסופיות, בזרמים אמנותיים, בזרמים אסתטיים. אך קשה לראות אותה כהתגלמות של אידיאה אחת, פילוסופית או רוחנית. על כל פנים, אולי אין לנו היום רשות לחשוב שאם כולם היו מאמינים באידיאה זו או אחרת מתורת ישראל והנצרות ועד האימפריטיב הקסגורי והניטישיאניות או המרכסיזם, הרי שיש לנו דרך בטוחה, מעין סם מרפא או אידיאה נכונה, שבלי קשר לאנשים שחושבים אותה ועובדים איתה, היא מבטיחה אותנו מפני הדברים הנוראים ביותר.

לדעתי, זוהי השאלה מטרדת המנוחה ביותר שהמאורעות של המאה ה-20, לא רק בגרמניה אלא גם ברוסיה הסטליניסטית, מציגים לנו.

לשבתו של ד"ר אוהנה והספר "מסדר הניהיליזם" אני רוצה לחזור ולציין שהוא מתאר בצורה מרשימה מאוד זרם אחד של מחשבות וחוויות שבוודאי הלך לפאשיזם, והוא אינו מציע זאת כביאור טוטליסטי של המאורעות שקרו. התרומה הבטוחה של הספר היא בכך שהוא מציג בפנינו אמת פרספקטיבית חשובה מאוד על התהוות הפאשיזם.

בין ניהיליזם טוטליטרי לניהיליזם פוסט-מודרני

ד"ר דוד גורביץ: מה שמעניין אותי בספרו של ד"ר אוהנה, זה הקשר בין הניהיליזם המתואר בספר זה, הניהיליזם הטוטליטרי, האופייני לסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, והניהיליזם שנראה על פני השטח כאילו הוא חוזר עכשיו, בגלל הפוסט מודרני של שנות ה-80 וה-90.

נדמה לי כי כעת אנו מתחילים לפקפק יותר ויותר בפילוסופיה כמלכת המדעים, או כבית-דין עליון לערעורים של הטבע, במטפיסיקה של השפה, בתיאורים הפוזיטיביסטיים של אותה מציאות. מה שעולה אל פני השטח, הינו מודל חדש של הפילוסופיה כמדע חברתי, כאנתרופולוגיה, כסוציולוגיה, כתרבות תקשורתית. עכשיו אנו מוזמנים לרדת מהעץ הגבוה של האמיתות הנצחיות שעבורן מותר לחיות ולמות, ולהגיע לגופים קטנים יותר, מצומצמים יותר, ופחות הרואיים, שאיתם אפשר לחיות.

מה בין ניהיליזם טוטליטרי לניהיליזם פוסט-מודרני? לכאורה שני הכיוונים מבטאים את נקודת האפס של הערכים. למעשה, כפי שמוכיח ד"ר אוהנה, הניהיליזם הטוטליטרי הוא אוטופי ביסודו, גואל בהשקפתו, פוליטי בניסוח הפרקטיקות

תלוי הקשר, תלוי ערך, תלוי בעצם במערכת זו או אחרת של פרשנות. כעת אנו יכולים לחפש את הפעילויות השונות ברמה של אמיתות קטנות "חלשות" בתוך מוקדים שונים של קומוניקציה. זהו המצב הפוסט-מודרני - מצב של שפע של אמיתות שאנו מוקפים על ידן יום יום עליידי אמצעי האינפורמציה והקומוניקציה השונים. אינסוף הגירויים, הריגושים, וההיפעלויות, שנשלפים מתוך האינפורמציות הללו, פועל במגמה הפוכה מהמגמה של הניהיליזם הטוטליטרי המתואר. יש עכשיו ניהיליזם מסוג אחר לגמרי שאין לו כל קשר למצב הניהיליסטי המתואר.

שאלה אחת טורדת את מנוחתנו מנקודת מבט פוסט-מודרנית:

איך אפשר לחיות באותו עולם שכאילו היסודות המכוננים, המטפיזיים, הפוזיטיביסטיים או האחרים, אינם קיימים? איך אני יכול לחיות בעולם שערך האמת איננו קיים, ובכל זאת לחיות בתוך עולם של ערכים, כי אינני יכול לראות את עצמי חי בלי עולם של ערכים. איך אחיה בעולם של הרבה ערכים מפני שאני מפחד מההיסטוריה, מפני אני חושש לחיות עם מערכת ערכים אחת, טוטלית, ממקדת, קומוניסטית, פאשיסטית, או אחרת?

אני חי בחברה שאינה זוכה לגיבוי מטפיזי, ובכל זאת, אני רוצה לחיות ולפעול ולא להיגרר למעשי זוועה. אחת התשובות שמצאתי לשאלה זו מצויה בהערה של הפילוסופית ברברה הרנשטיין סמית בספרה "Values after post-modernism" ואכן, האם יש חיים מוסריים בפוסט-מודרניזם? התשובה לשאלה זו היא - כן, חיים מצויין, אני יכול להבטיח לכם, יותר מדי מצויין. האם היו חיים במודרניזם? אם להשוות את זה לדוגמאות זוועה מן ההיסטוריה הטוטליטרית של העולם, ונתחורר ונשאל: איך נוכל לחיות בצורה ערכית בתוך עולם פוסט-מודרני? מה שיש לנו כרגע זה סוגים מסוימים של ערכים, שמתועלים ליצור תקשורת עם האחרים. עכשיו אין אנו יכולים עוד ליצור ערכים טוטליים ואוניברסליים. כעת אנו צריכים לכוון ערכים למגורים מסוימים. לכן המדובר הוא בערכים קטנים והחשיבה שעומדת מאחוריהם, היא "חשיבה רכה"; זו איננה חשיבה מטפיזית ישנה וקיצונית.

אנו מקבלים כעת מערכת ערכית, שנולדת מתוך הניהיליזם עצמו המניחה את הפרשנות האינסופית של הדברים. מציאות זו, לא רק שאיננה פוגעת בנו, אלא מאפשרת פלורליזם ואפשרות לחשוב בצורה אחרת. אותו אחר נמצא בפלח שוק אחר, עם אמת אחרת, שמשווקת את תוצרתו לשוק אחר. זה פירושה של כלכלה חופשית במובן הסימבולי, במובן הערכי, ושאותה אפשר להציב כמודל לתזה ניהיליסטית מעודכנת.

הפוסט-מודרני חותר לדיפרנציאציה של עמדות, השקפות ואמיתות; והשיח הפאשיסטי חותר, כמובן, למירכוז, להתגייסות, לסינתזה של אנרגיות. אם כן, הניהיליזם הטוטליטרי הוא אכן הניהיליזם הפאשיסטי וגם הניהיליזם הקומוניסטי, ויפה עושה ד"ר אוהנה שמביא גם את זה וגם את זה. הפיכת הפוליטיקה לסגנון מנתקת את הפוליטיקה מכל אפשרות של ביקורת או התנגדות.

נכון, אנחנו לא נמצאים במציאות שבה אנו יכולים לכוון אמיתות מטאפיזיות, שיש להן את הערך הטבעי והמהותי של האמיתות בנוסח אפלטון; נכון, אנחנו לא יכולים גם לכוון מציאות פוזיטיביסטית, או תיאולוגית. במצב כזה, השאלה היא מה קורה בתוך

ד"ר דורן שריף צילם: דורון שריף

המציאות הניהיליסטית? נדמה לי שדווקא מרכס, למרות נפילתו הפוליטית, יש לו עדנה רבה בביקורת הניאו-מרכסיסטית הקיימת.

במצב שבו מתפרקת השפה, במצב שבו היא מתפצלת למיני שיח מרובים, מצטלבים, מתפצלים ומתקזזים, אנו מנסים להראות את התהליך שבו כל דבר שמתיימר להיות אמנותי, בסופו של דבר איננו אלא פועל-ליצא של מערכת כוחות ושאיפות, של פרידגמות תרבותיות, של אבחנות ראשוניות, של הנחות הטוענות בשם האמת, כדי להחביא את הכוח הפוליטי שנמצא מאחוריה. כולם מדברים בשם האמת, כל השקרים נאמרו בשם האמת, כל האמנויות מדברות בשם האמת, כל הפוליטיקות חושפות את האמת, כל הזוועות נעשות בשם האמת. האמת היא מוצר מבוקש. המצב הניהיליסטי הפוסט-מודרני חושף את "האמת" בצורה חדשה.

הניהיליזם הפוסט-מודרני גובע מאותה הנחה שכל אמת, על הנחות מוקדמות, הנחות כוחניות, איננה אלא פרשנות, שאנחנו נמצאים בחברה שכל דבר בה בעצם הוא

שלו, ובסופו של דבר (דבר שעלה בדבריהם של כל הדוברים), מבשר את "האדם החדש". אדם זה מכין לעצמו שפה חדשה, המתנסחת כסדרה של פרדוקסים הניזונה מן הגיהנום האסתטי והאפוקליפטי שהיא יוצרת מאותה תחושה של התגייסות והתפרקות מערבולתית שהופכת להיות חזות הכול. הניהיליזם הפוסט-מודרני, אם כי הוא שותף עם הניהיליזם הטוטליטרי בתחושת אובדן השפה ואובדן הערכים, הרי איננו מאמין בשום פנים ואופן באיזשהו מיתוס גואל של "אדם חדש".

דבר שני, הניהיליזם הטוטליטרי הופך את המערבולת לנרטיב כולל, שבאמצעותו עיקרון טוטלי מסביר את ההיסטוריה, מגייס את הפרקטיקה הפוליטית ויוצר גאולה אפשרית בעתיד. הניהיליזם הפוסט מודרני, לעומת זאת, יוצא מנקודת מבט של אובדן השפה ומוביל את העניינים לכיוון של ריבוי אינסופי כמעט של פרקטיקות. אלה מופיעות בסופו של דבר, רק כהצגות תיאטרליות אפשריות, כרטוריקות הללו המתנגשות, מצטלבות ומתקזזות, כל אלה לא טוענות לתקפות של שפה. הן יוצרות מצב שמבטיח את הפיזור והביזור של הכוח ואי ההיצמדות אל עיקרון טוטלי.

דבר שלישי, התזה המרכסיסטית המפורסמת, המצויה אצל ולטר בנימין ("יצירת האמנות בעידן השיעתוק הטכני") מבחינה בין אסתטיזציה של הפוליטיקה לבין הפוליטיזציה של האמנות: התזה הראשונה היא של הפאשיזם; התזה השנייה היא של המרכסיזם. הניהיליזם המתואר בספרו של ד"ר אוהנה - ואני מסכים עמו בעניין זה, הופך את הפוליטיקה לסגנון. מהי האמנות שנתפסה בפרדיגמה המודרניסטית? אמנות לשם אמנות, אמנות בפני עצמה. כאשר הערך הוא "אמנות לשם אמנות" אינך יכול לשאול שאלות בתחום ההיסטוריה, הפוליטיקה והרציונליות. כאשר צעדים אסטרטגיים מטורפים של היטלר מתוארים כהחלטות של אמן גאון, או אתה נמצא באותה הגדרה מודרניסטית ניהיליסטית של "אמנות לשם אמנות". במקרה זה, האמנות בעצם מנותקת לחלוטין מהפוליטיקה, אבל נמנעת מכל ביקורת אפשרית על הפוליטיקאי, כי איך אתה יכול לבקר אותו ברמה הפוליטית אם הוא אמן? לפניך אמן שקנה-המידה לביקורת שלו היא אמנות פנימית, לפי ההגדרה שמודרניזם זה מדיום המבקר את עצמו מבפנים. אתה יכול לבקר אותו בצורה אחרת, אדרבא, תוכיח שאתה אמן גדול יותר מהיטלר, אך כל עוד אינך אמן: שותק, ציית, פעל, שכב, פול, טוח!

האמנות לשם אמנות שיוצר המודרניזם הוא כמובן הדלק הטוב ביותר לפאשיזם. לכן הפאשיזם הוא יציר כפיו של המודרניזם, בניגוד מוחלט לטענה שהפאשיסטים החדשים הם עכשיו הפוסט-מודרניסטים. השיח

האותנטיות, האתיקה בעקרון הרצון לעוצמה. עיקר המהפכה הניטשיאנית הוא המרד באוניברסליות של המסורת המערבית, במושגים האובייקטיביים של טוב ורוע, אמת ושקר, ובאתיקה היהודית-נוצרית. ג'ורג' סורל הגה במושגים פוליטיים של

ד"ר דוד אוחנה צילום: דורון שריפי

שינוי מציאות חברתית, מושגים שניטשה דחה על הסף. סורל חתר ליצירת אדם אותנטי - סינדיקליסט שהוא עובד-לוחם - בחברת יצרנים חופשית. הפוטוריסטים האיטלקים ביקשו לקבוע תודעה חדשה לחלוטין, תודעה טכנולוגית שתתנה את "האדם החדש" ותכשירו לעידן המודרני. לכן התאימו לתפיסות הזמן, החלל, החברה, הפוליטיקה, התיאטרון, הארכיטקטורה והטכנולוגיה, דימויים דינמיים ומהפכניים שבהם שלטת שפת המכונה. "האדם החדש" של מיאקובסקי שר שיר הלל לאלימות המהפכנית, לעידן הטכנולוגי ולמציאות-הקונפליקט. הוא מנתק עצמו מטבור העולם הישן בתחושה של התמוטטות עולמות, ומבקש ליילד מתוך האפוקליפסה "אדם חדש" טכנולוגי ומהפכני. חייל החזית של מלחמת העולם הראשונה, הופך אצל ארנסט יונגר, בספרו "העובד" לאבן הראשה באוטופיה של הניהיליזם: הוא עובד בלי שם, לובש מדים, טיפוס ולא אדם, הרואה במלחמה או בעבודה מטרות לעצמן. חיפוש זן מודרני של אנושות, היווה חלק מהתרבות הפוליטית באירופה סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה ולאחריה בהקשר של סורל, הפוטוריסטים, "הברברים" של שפנגלר, "העובדים" של יונגר. "האדם העליון" של ניטשה התגלגל ל"אדם חדש" המחפש את משמעותו הקיומית והאינדיבידואלית בשירותה של האומה או המהפכה, באמצעות קהילה לוחמת, אליטה מהפכנית או מסדר אלים. יסודות אלה שציינתי - הסינדרום הניהיליסטי-טוטליטרי, מסדר, מרחב החוויה "האדם החדש" - אינם מצוות אנשים

זרמים ותנועות בכפלי-פנים זה של חתירה להרס ושל נהייה למבנה מוחלט. הם לא ראו עצמם שייכים, בתור שכאלה, לזרם מוגדר או תנועה בעלת מצע משותף. אך בפרספקטיבה שלי, אני משרטטם כמסדר המבשר ומכשיר את התנועות הטוטליטריות. בדיעבד, אני מכנה אותם בשם "מסדר הניהיליסטים" לא מפני שהם ארגון ממוסד של בני-אדם, אלא מפני שבדיעבד, אפשר לציין תכונות משותפות רבות ההופכות אותם למסדר. מסדר ולא כת: כת היא קבוצת בני-אדם המתבדלת מהחברה הנורמטיבית כדי לקיים אורח-חיים סגור. מסדר נתפס, בעיני עצמו או בעיני אחרים, כטיפוס אידיאלי (אני מרחיב ועושה סוציאליזציה של המושג הוובריאני) של חברת-הנגד, מיקרוקוסמוס מופתי של החברה הראויה, דגם ההולך לפני המחנה ומבקש לעצבו בצלמו. במובן זה, מסדר הניהיליסטים הוא גם אוסף קונקרטי של בני-אדם יוצרים, ברומטרים רגילים וסייסמוגרפים למשבר התרבותי והפוליטי במודרניזם האירופי; וגם נייר לקמוס להבנה היסטורית של משבר זה ולרדיקליזם הפוליטי כמענה לו.

הדבר המרכזי שעניין אותי בסינדרום הניהיליסטי-טוטליטרי הוא בדיקת מרחב החוויה של המסדר האמור. לשון אחר, לא בדיקת האידיאולוגיה, התוכן, אלא בדיקת עולם הדימויים, המיתוסים, האוטופיות; ההקשר האסתטי של העולם המודרני וחיובו על אפשרויותיו הטכנולוגיות המהפכניות; קשרי הגומלין בין התרבות לפוליטיקה; כיצד מציבים את הדימוי הנבנה של "האדם החדש" במסגרת מסדר לוחמני; כיצד נוצר סגנון פוליטי הבא במקום תוכני האידיאולוגיות הישנות; עניין אותי "האיך" ולא "המה", הצורה ולא התוכן, החוויה ולא האידיאולוגיה, בניית-המיתוס ולא דפוסי המשטר הפוליטי.

"האדם החדש" היה גולת הכותרת של מסדר הניהיליסטים יוצרי-המיתוס. "האדם העליון" הניטשיאני המיישיר מבט בתודעת הניהיליזם המודרנית אך בו בזמן מפעיל ומעצים את הרצון לעוצמה, היה מקור של השראה. אדם המודדה עם המקצב של המציאות המודרנית, שפעולה היא מבחנו ולא התבוננות, יוזמה ולא המשכיות, יצירה ולא שימור תרבותי, והרואה בקונפליקט סזן לפעילותו, זירה טבעית ותנאי הכרחי לקיומה של אותנטיות. ביקשתי להראות שה"אדם העליון" הניטשיאני השואף להיות פרט ריבוני והמבקש להעצים את הרצון לעוצמה, חי, בסופו של דבר, בתוך אנרגיה ריקה, אנרגיה המכלה את עצמה. לאנרגיה זו קורא ניטשה "עולם" ודורש לקבלה כמות שהיא. שינוי הערכים אצלו מתבטא בהמרת ערך התכלית בערך ההתהוות, ערך התבונה בערך

ומכאן, הרגעה מסוימת לכל החושים והדואגים כאשר הם שומעים את המלה פוסט-מודרניזם, כאילו מדובר בשדים הצהובים. התוצאה היא הקלה והרפיה בטוטליטריות של הדרשה לאמת מוחלטת, בחיזוק לאלה המאמינים בסובלנות ובחזרה אל העולם האנושי-התרבותי, שמעבר לעולם הרציונלי-אינסטרומנטלי של המודרניזם. האדם התיאורטי, הכוונה לאדם שהביא את המחשבה המדעית, הוליד את מכונת המלחמה הטכנולוגית. דווקא הניתוק של האנשים האינסטרומנטלים, שדבקו באותן אליטות פנטיות, העלו כוחות שלא שאלו שאלות לא על אמת יחסית ולא על אמת מוחלטת. מה שהם עשו זה, לנקוט בשיטת הפעולה הישירה, ללא הפעולה המתווכת של החשיבה. מה שאנו מחויבים לו בימינו, זה לפזר, למתן, את אלה המאמינים באמת האחת, כדי לאפשר "כלכלת שוק" חופשית וסימבולית של אמיתות שמשחקות ביניהן. הניהיליזם הטוטליטרי לעולם לא יכול היה להיות ניהיליזם משחק. הניהיליזם היום הוא הניהיליזם של המשחק. דבר אחד בטוח: כל עוד נשחק, "למוות לא תהיה עוד ממשלה."

הטכנולוגיה כבסיס להזדהות אסתטית

ד"ר דוד אוחנה: אתייחס לחמישה מושגים או נושאים בספרי שאזכרו כאן: הסינדרום הניהיליסטי-טוטליטרי, מסדר, מרחב החוויה, "האדם החדש", הטכנולוגיה. בספרי ביקשתי להצביע על הזיקה הפנימית בין ניהיליזם וטוטליטריות, הנראים לכאורה, כסותרים זה את זה. סימביוזה זו בין הרס-לשם-הרס ובניה-לשם-בניה מאפיינת, מחד, ענף אינטלקטואלי אחד שצמח בסוף המאה ה-19 ובשליש הראשון של המאה העשרים, ומאידך, יכולה להסביר - נוסף להסברים הרווחים - את אקלים הדעות של התקופה, מנטליות תרבותית ופוליטית של אישים וזרמים שונים. תאווה ניהיליסטית ותשוקה טוטליטרית הם שני צדדים של אותה מטבע. אפשר לזהות אבחנה זאת כבר בפילוסופיה של ניטשה: חידושו בכך, שהוא מנסה לבסס את המושג הכפול של ניהיליזם ורצון לעוצמה כעיקרון חדש בפילוסופיה המערבית המייחד את האדם הטוטלי. מהפכניותו מגיעה לשיאה בנסיגתו להפית רוח חיים באדם חדש בעל פני-אנוס: תודעת הניהיליזם מאששת את הרצון לעוצמה. כלומר, ככל שתודעת הניהיליזם גדולה יותר, כן מחייב הדבר אישוש חזק יותר של הרצון לעוצמה, ולהיפך, בלי תודעת הניהיליזם אין רצון לעוצמה. בתחילת המאה העשרים הצטיינו הוגים,

אמה קרקבי

האפוס הדרמטי של גירוש יהודי ספרד, המהולל בעגיונים ליופיה של המכורה, הוצג ב"אופרה" שהלחין אנדרה היידו: "חלומות באספמיה". בקשת רחבה שנפתחה בכרית בין הבתרים של אברהם אבינו כחזון הפורענות ועד לרדיפות היהודים וגירושם מספרד - מביא היידו בשפה של ניגודים מרשימים בין מקהלת גברים ששרה את שיר הניורים, לבין מקהלת נשים וילדים ששרה את הערבה לספרד - את עוצמת הכאב והההלם שבגירוש. האופרה מסיימת בביצוע שלוש נערם בסופראן צלול וזך את שירת שירי האנוסים המבכים את אובדנם ומתגעגעים ליפי מכורתם. עושר האספקטים התזמורתיים והניגודים שבין גווני המקהלות השונות יוצרים דרמה הנוגעת בעומק עוצמתה לחדרי בטן. ככלל, בלטו בפסטיבל, האמור לכנס מכל קצוות תבל את העיידית שבעיידית, דווקא האמנים הישראליים: דניאל גורטלר, אנדרה היידו, פנחס צוקרמן. הסקרנות הישראלית תצדיק גם בעתיד את הצימאון לזר ולמזר. הפסטיבל כלקט של מופעי איכות נדירים באיכותם האמנותית, מצריך יתר מחשבה ותכנון ולעיתים אף ויתור על שיקולים מסחריים לטובת שיקולים מקצועיים אמנותיים. ■

אורנה לנגר

הפסנתרן והמנצח האוסטרי יוסטוס פרנץ. אמנם, נבחרו יצירותיו היפות ביותר של מוצרט לפסנתר, כלי נשיפה ותזמורת. אך יוסטוס פרנץ הוא קלסיציסט נוקדן המקפיד על כל תו ותג בהוראותיו של המלחין, כך שלא יכול היה להשתחרר מכבליו ולהמריא אל היכלות המוסיקה. ודאי שאין די ב"משמעת" ובהינף מבט מתוך הפנסטר כדי לנצח על סימפוניה טובענית כ"יופיטר" של מוצרט. דווקא המבצעים הישראליים שנטלו חלק בסדרת קונצרטי מוצרט, הם שבלטו באיכותם. החלילן בעל הצליל הליירי איל עין-הבר; האבובן דודו כרמל, הקלרניתן חן הלוי, נגן הבסון מאוריציו פאו והקרנן המשובה חזי ניר, כולם יצגו את ישראל בכבוד. רוחניותו העמוקה של הפסנתרן דניאל גורטלר, שנגינתו משיבחה משנה לשנה, הבליטה ביתר שאת את סתמיותה של נגינתו המלוטשת והמקצועית של יוסטוס פרנץ בביצוע הקונצרטו לשני פסנתרים (במי במול מז'ור, ק. 365). ככלל - לא היה ברור לאן נעלמה גדולתו של יוסטוס פרנץ ובמה זכה להיכלל ברשימת אמני הפסטיבל.

השיקול המסחרי לגדוש קהל רב באולמות ענק, הביא לעיתים להחמצת השיקול האמנותי. דוגמה מצערת להחמצה כזו היה הערב עם אנסמבל הוגווד, תזמורת בארוק שהגיעה בשלמותה עם מייסדה, המנצח כריסטופר הוגווד. הערב היה אמור להיות מפגש מרתק עם צליליו המעודנים של פסנתר הפטישים המוצרטי, עליו הפליא באליתורים וירטואוזיים ומלאי הומור (כמלחין עצמו??!), הפסנתרן רוברט לויין. אך באולם שרובר, הגדול שבאולמות התיאטרון, נבלעו צליליו של פסנתר הפטישים, ואנסמבל הוגווד, שניגן על כלי בארוק שכיוונם אינו מאריך זמן, נשמע כאילו ניגן באינקיון צורם ומעוות.

משעשעים ומתוחכמים, ובעיקר, נשפים ברמה מקצועית נדירה באיכותה היו חברי הקנדיאן בראס. בעיבודיהם המבריקים ליצירות מוכרות ושחוקות, העניקו להן צביון חדש ומרענן. כשרון המשחק שהפגינו, הומוור התוסס ומקצועיותם המלוטשת הפכו אותם לאנסמבל התיאטרון המוסיקלי החי והמפעים ביותר בפסטיבל.

לא תמיד הצדיק המוניטין הבינלאומי את איכות המופע. להקת המחול הניו-יורקית של הכוריאוגרף ביל-סייגונס יצעה את הקהל בגודש תכנים ספרותיים כבדים והרייגורל, כשג'ונס מביע שוב ושוב את ערגתו וגעגועיו לחברו, הרקדן ארני זאין, (על שמו קרויה הלהקה) שנפטר מאיידס. על המופע שרתה אימת המחלה שהובעה בדרכים שונות. למרות רמתם הטכנית הגבוהה של הרקדנים, היה זה ערב משמים באורכו

מעצם הגדרתו פסטיבל הוא לקט אירועים שרמתם האמנותית הגבוהה מצדיקה את ייחודם. הקהל הצמא לתרבות של איכות היה מוכן השנה לשלם עבורה. הוא הסתער על האולמות וכ-118,000 כרטיסים מתוך 180,000 נמכרו. אך לרוב, לא ענו המופעים על ציפיות הקהל.

המגוון הרפרטוארי של הפסטיבל היה השנה דל במיוחד. להקת תיאטרון אחת בלבד הגיעה - תיאטרון הבל מגרמניה - אם מתוך רתיעה מייבוא להקות אמנים גדולות ויקרות ואולי בשל בעיית התרגום. אופרות היו רק שתיים: "סורנדוט", לחובבי פוצ'יני כשוודית בגריסה מודרנית, ופורגי ובס בערבוביה כאוטית של שתי תזמורות: ראשון לציון המוכרת ומחצית הנגנים מתזמורת בוסטון, ליהוק משונה של סולנים - וכל זאת בתנאים האקוסטיים המפוקפקים של קיסריה.

הרגש היה אמנם על אירועי המוסיקה, אולי משום שנוח וזול יותר לאמרגנים לייבא אנסמבלים קאמריים מחו"ל. אך למעט ערב הבארוק המופלא עם שלישיית הקונסורט אוף מיוזיק - ערב שהיה ייחודי באינטימיות הבארוקית שלו - היו כל שאר הקונצרטים מעין פשרה משונה בין המוסיקה לבין שיקולים מסחריים מיותרים. בערב זה שחתם את אירועי הפסטיבל, יכול היה הקהל שגרש את האולם והבמה להנות מחן משחקי האהבה הרעננים שבין שתי זמרות הסופרן, אמה קרקבי ואווילין טב ומחידודי הלשון וההומור של הטקסטים האליזבטניים שנבחרו כטוב טעם על-ידי נגן הלאוטה המעודנת, אנתוני רולי. התיאום המופלא שבין הקולות, וכשרון המשחק הטבעי של אמה קרקבי הפך את הערב לחוויה מהנה. שום "מגברים" מלאכותיים לא הפריעו לאווירת האינטימיות. אנתוני רולי לא היסס אף לדרוש בתקיפות מהולה בלגלוג מהקהל הישראלי שלא ימחא כפיים בסערה בין שיר לשיר, כהרגלו אפילו במחזות שירים רציפה. כך, התאפשר לקהל להתענג על הטקסטים המושרים וקסם גווני הקולות.

עוד ערב "פסטיבלי" באיכותו הנדירה היה המפגש המרתק עם הכנר פנחס צוקרמן בליווי הפסנתרן מרק נייקרוג. צוקרמן לא נסחף אחר יכולתו הוירטואוזית והגיש ביצוע מאופק בצליל קטיפתי מרוחק ורהוי של סונטת "האביב" (מס' 5 בלה מז'ור אופ' 24) מאת בטהובן - מבלי להיגרר ל"שמאלין" המוכר. מרתק היה ביצוע הסונטה לוויולה מאת ברהמס (במי במול מז'ור אופ' 120 מס' 2). העומק הרומנטי הברהמסי וכה לביצוע של אמן חושב מאופק ומעודן.

אך כאשר חרגו מופעי המוסיקה ממסגרתם הקאמרית, החלו פשרות משונות בין המציאות לבין הציפיות. אכזבה רבתה היוו ערבי מוצרט עם

ה"החטאה הטרגית"

כשירת אבא קובנר

צביה בן-יוסף גינור

חד מן המוטיבים התדירים בשירתו של אבא קובנר הוא מוטיב הטעות המופיע הן כנושא נבדל ועצמאי, הן כחלק ממערכות הן אשכולות של מוטיבים מורכבים יותר. הוא מופיע בגלוי ובסמוי לאורך היצירה, למן הפואמה הראשונה, "עד לא אור" (1947), ועד לספרים האחרונים, שראו אור טרם מותו של המשורר ואף לאחר מכן. העיון הנוכחי יתמקד בשירים המציגים באופן גלוי וישיר את הדובר הלירי המתמודד עם קיומה של טעות טרגית, גורלית, וזאת על מנת להאיר ולהסב את תשומת הלב להבט מסוים זה של יצירת קובנר, שעדיין לא זכתה להכרה ולהוקרה הראויה לה במקומותינו. יתר על כן, שירת אבא קובנר קיימת בתודעה התרבותית באופן בו אין היא מניחה אפשרות זו של הטעות כמוטיב דומיננטי. מתוך המעט שנכתב ונאמר, יותר נאמר על תפיסת השואה והגבורה של המשורר מאשר על ההתייחסות המוסרית הלירית שלו, יותר נאמר על הפואמות הגדולות מאשר על ארבעת קבצי השירה הלירית. יצירתו של קובנר מגוונת בנושאה כשם שהיא מגוונת בתחום הז'נר, ובכחמישים שנות יצירתו חלו שינויים, ניסויים והתפתחויות הן בראיית העולם של המשורר, הן בתפיסות הפואטיות שלו. עם זאת, ניתן לעמוד על מספר מרכיבים קבועים שהם אושיות הקורפוס הספרותי של קובנר, מראות השתייה החוזרים ומעובדים לאורך חיי היצירה שלו ומוטיבים שהטרידו את מנוחתו ושימשו כמעייין בלתי נדלה או כמאגר יציב שפרנס אותו. ממכלול יצירתו עולה דמותו הבדיינית של גיבור מרכזי, מיטי והרואי, שנגזר עליו לקום ולצאת מתוך עריסתו אל חיי עצמאות ובדידות. הוא נטל את גורלו בידיו, על פי צו הלב והמציאות: ביום זה, לא נפרש בשמו, גם קבלתי החלטה לא נמחלת / שקמתי שקמתי להגות / את כוכבי המעט ממסלול דמו" (מקצה יום שרבי; תצפיות; 1977; עמ' 87). מאז אותו יום גורלי, נועד הגיבור לנוע ולגוד על פני ארצות וערים, נהרות וימים, יערות ומדבריות; לרכוב על סוסים ועל גגות של רכבות, באניות, בספינות ובטנקים; ובמסעו הוא נאבק ונלחם

בקרבות אמיצים ונואשים אשר בעקבותיהם הוא נוחל הצלחה, אם לא בנצחון הקרב, במעשה המאבק עצמו. לאחר השתלשלויות שונות, הוא מוצא עצמו מתייסר בבדידותו המוסרית, גם אם ללא אבל או חרטה: "לא מתחרט לא מצטער. אין בי מתנצל / אם אני שמה עכשו, או אבל." ("יחיאל, גרשוני"; תצפיות; 1977; עמ' 158). בשוך הקרבות, הגיבור האודיסאי מוצא עצמו במצב פרומתיאי: הוא מתענה ללא מוצא וללא התרה, חווה בדמיונו את העמדתו לדין בבית המשפט של נפשו; הוא מצוי ב"סיטואציה של אשמה" (ביטוי של קובנר בהרצאות באוניברסיטת תל-אביב, 1971-1972) שלא ניתן לפתרה או לפרקה. כ"איש מוכה שמש" (חופה, במדבר; 1970; עמ' 157), הוא מנהל משא ומתן עם שופט עליון ומצהיר: "אני מכיר באשמה המיוחסת לי / ואיני מודה" (שם; עמ' 169), ועמודים ספורים לאחר מכן מודה הדובר: "בקשתי רחמים / שמא זו השגגה מעולם הרצה את דיני / לחובה" (שם; עמ' 177). בעוד ייסורים אלה מיוחסים לגיבור אפי ובדייני בפואמות, עובר המוטיב גילגולים שונים בתחום השיר הלירי, שם הקירבה בין המשורר המובלע והגיבור הבדייני מחדדת את הביטוי וחושפת את הלבטים במישורים אמוציונליים. התחבולה האפית המרחיקה עדות וממתנת את הפאטוס מתחלפת בתחבולות ליריות של חילופי דוברים, ואילו המשא ומתן לובש צביון וידויי תחת צביונו ההגיוני-משפטי שבפואמות. הגיבור האפי בפואמות עטוי בגלימתו של אודיסאוס, ואילו הגיבור הלירי חושף את כליותיו, ונושא את צלבו של פרומתיאוס. מוטיב הטעות, שהוא משני ופועל בתוך מערכת מוטיבית רחבה בפואמות, משמש מוטיב מרכזי בשירים הליריים העוסקים בנושא זה. הגבורה ההרואית המנחה את הגיבור בפואמות מהווה הצדקה ומגננה אל מול הכאב של ההכרה בטעות, צידה האחר של הגבורה, בשירה הפונה אל התרחשויות הנפש. ההודאה בטעות, אם כן, איננה מלווה בחרטה, אלא בהכרה ובמודעות שהפעולות שבוחר הגיבור לבצע הובילו לתוצאות מסוימות והכרחיות - תוצאות שמהן סובל

ועליהן נענש הגיבור - על דרך המסורת הספרותית הרומנטית. לא את מעשה הבחירה המוסעית מבכה הגיבור, אלא את העובדה שעצם הבחירה, שהחלטה לפעול כך או אחרת, כוללת בתוכה את נטישת האפשרות האחרת. הטרגיקה, לפיכך, היא פועל יוצא של הגבורה; ואילו הגבורה היא המעשה המעומת עם חיבוק הידיים. ומכאן שמהותה של הטעות היא ההחטאה, השגגה המונחלת והמורשת מטבע הגבורה. נתייחס כאן לשלושה שירים בני תקופות שונות, העוסקים בהודאה בטעות מנקודות ראות והבטים מייצגים. הראשון, שכבר צוטט לעיל, הוא השיר השלישי מתוך הסדרה "מקצה יום שרבי" (תצפיות; 1977; עמ' 87). השיר פותח בשורה "וצפדי נד אינן תועות." ומסיים את הבית הראשון בשורות "ואני בכל זאת תוהה, אם אי פעם / עמדה לצפור קטנה זכות התקון / על שגגה אחת בנווטה?". הבית השני עובר מן המטפורה של הציפורים אל הדובר, במבנה דמוי-סונטה: "רק אני אמרתי טעות לעולם חוזרת. / רק אני הייתי ספור תעיה בהמשכים. / וכשלמדתי את לשוני להגיד / בחרתי בך / אתה בחרת בי / ביום זה, לא נפרש בשמו, גם קבלתי החלטה לא נמחלת / שקמתי להגות / את כוכבי המעט ממסלול דמו". הפרדיגמה של הטעות ומלותיה הנרדפות חוזרת ומארגנת את השיר בשני בתיו: הלשון נופל על לשון של "תעיה" ו"טעיה" מתבר את מוטיב הנדודים האודיסאיים עם מוטיב הטעות; השגגה מציעה הקטנה של הטעות, או לפחות הפחתה של עוצמתה; השימוש בביטוי השגור "טעות לעולם חוזרת" אמור לספק נחמה או הצדקה לגיבור כאדם מן השורה; ואז, בתהליך מועצם של

התגוננות, עובר הדובר להאדרת גבורתו על ידי גיוס המיתוס והמטפיסיקה גם יחד: אולי לא טעה יותר מפעם אחת, כמו אותה ציפור קטנה ששגגה, אולם טעות זו מה היא לעומת שרשרת הנדודים והאירועים הארוכה של הגיבור? יתר על כן, הגיבור עמד במבחנים נאצלים וקשים, כאשר בגיל צעיר מאוד, כשעדיין לא היה אמון בנטילת החלטות, ואולי בעת שהתנסה לראשונה במעשה הבחירה כמעשה של גבורה ואחריות אישית, כבר אז נבחר הוא על ידי כוח עליון לבצע מעשים נעלים מסוימים, שאולי הראשון שבהם היה שליטה בגורלו והיגוי מהלך חייו. מסלול הדם שבו היה נתון טרם בחר ונבחר, הוחלף במסלול אחר, בלתי מפורש. אולם ניתן לפרשו דווקא כמסלול גנטי, מסלול קשר-הדם שבינו לבין אבותיו. אלה, על פי שירים אחרים, לא הנהיגו והיגו את מסלולם, והגיבור סטה מדרכם. במישור אחר, מסלולם הפך מסלול שם דם על כי נספו והוא ניצל.

השיר, אם כן, מנסה לאזן את סיוט הטעות עם זכות הגבורה. לאחר שהבית הראשון מציע את אפשרות השגגה והתיקון כזכות ראשונית וטבעית, בעוד נושא התיקון הוא חלק מאשכול מוטיבי זה ומופיע בשירים נוספים, הדובר זונח אפשרות זו ועובר לזכות הטעות כתוצאה של ריבוי המעש וגודלו. כגודל הגבורה כן גודל הזכות לטעות. במלים אחרות, השיר חושף התמודדות נפשית אינטנסיבית עם הכרה בטעות, והקורא מודע למאבק הנפשי הזה ולתמרונים ההתגוננות של הדובר כנגד ההודאה בטעות. קשה להחמיץ את כשלונם של הטיעונים בעיני הדובר עצמו, וקשה להחמיץ את כשלונם של השיר כהליך גואל ומתיר, לפחות מנקודת ראותו של הדובר. למרות מורכבותו ורבדי, השיר חושף את המשורר המובלע, המסתתר מאחורי הגיבור הבדיוני כשריון שאמור להגן עליו מפני אימת הטעות, וכל מערכת הטיעונים אינה עומדת, למעשה, במבחן האמת הפנימית, אימת הטעות הטרגית.

המוטיב חוזר בגילוי שונה בשיר הפתיחה של "מחזור אל" (אל; 1980), אחד משבעה שירים המודיעים על פנייה אפוסטרופית אך אינם מממשים את המעמד הרטורי הזה. השיר "אל זקנים וזקנות בחוצות ירושלים" (עמ' 35), הנו שיר מטא-פואטי שעניינו תפיסת השירה והשיר כאחת מפעולותיו של הדובר-הגיבור, וראיית תפקידו של השיר ככלי בידי הגיבור. כפי שמרמז הטקסט, ההשוואה לשירים ארס-פואטיים של ביאליק מתבקשת למן השירה הפותחת:

אל זקנים וזקנות
בחצות ירושלים

והם מקור נפתח לשירה הזאת:

הוא היה חוזר ממישורים עירמים. חיינו
כל חיינו לא רצה דבר אחר רק לתקן טעות
לא נביא מנעוריו; קצה העת בידיו;
ואלהים ברכו; ותצלח דרכו;
ועשה טעות אחרי טעות.

הפתיחה "איך מדיאס ראס" נשמעת כתשובה על שאלתו של ביאליק ב"שירתי": "התדע מאין נחלתי את שירי?". הדובר מזהיר כי יעמוד על מקורות שירתו, אך מול העושר הפיגורטיבי והסמנטי של "שירתי" מתקבל שירו של קובנר מאופק, "רוזה" ותסכוני. לנוכח "חווה, לך ברח" של ביאליק, הגיבור של קובנר טוען כי הוא "חוזר" ולא בורח. ובעוד החווה של ביאליק מגיע למסקנה הפוכה מזו שהצהיר עליו בפתח שירו ותולה את כעסו בציבור: "חטאתכם היא שאו העוון!", הדובר של קובנר מאיכזב מעצמו ואינו נמלט. שני המשוררים מתייחסים למקורות מקראיים נבואיים, אולם ביאליק בחר בעמוס, הטוען "לא נביא אני ולא בן נביא" (ז:יד), ואילו קובנר, בכותבו "לא נביא מנעוריו" מצטט את זכריה, שטען: "לא נביא אנוכי איש עובד אדמה אנוכי כי אדם הקנני מנעוריו" (יג:ה). הברדל זה יסתבר כמשמעותי בפירוש השיר, באשר השירה אינה מוצגת כאן כשליחות אלא ככלי בידי השליח; ובכל מקרה, נטען לפי שעה כי הדובר לא נועד לנבואה אלא מצא עצמו מתנבא בכורח הנסיבות. קובנר מרמז אל ה"אדם" שבזכריה, ולא אל שליחותו הנבואית. תחת הגדרה זו כפופים אפיונים שונים של אנושיות או היות "אדם", וביניהם השליטה בגורל, ראיית המציאות והאפשרויות הנתונות בידי האדם כאיש חופשי המממש את זכות הבחירה וההחלטה שלו, הזכות להתבטא ולצפות את הנולד, אבל גם זכות הטעות ועונש הבררה.

הכותרת מתייחסת לנבואת אחרית הימים של זכריה: "עוד ישבו זקנים וזקנות בחוצות ירושלים" (ח:ד), אולם הדובר פונה אל הזקנים והזקנות הללו בהשמטת הפתיחה הנבואית "עוד", כך שזמן השיר נקבע בהווה. המלים "והם מקור נפתח" בשורה הראשונה רומזות לפסוק נוסף מספר זכריה, לאמור: "ביום ההוא יהי מקור נפתח לבית דוד וליושבי ירושלים לחטאה ולנדה" (יג:א). פסוק זה הוא הבטחה, כי בית דוד ויושבי ירושלים יוכלו להיטהר מן החטאים; בהמשך הפרק מתוארים תהליכי הטיהור מן האילים והנביאים דוברי השקר. בשיר מופיעה התיבה "שירה" במקום "בית דוד" שבפסוק במקור, ובכך מוצעות שתי משמעויות: הראשונה, שנשמעת על השימוש במלה "שירה" ולא, למשל, במלה "שיר", מרמזת על קטגוריה פואטית רחבה יותר מן השיר הנדון, ולפיכך ניתן להניח שהשיר עוסק בשירה כנושא; השניה מתבהרת מתוך ההיפוך האירוני של המקור המקראי כאשר

נאמר שהשירה היא שנובעת מן ה"מקור", ולא ההיטהרות והגאולה המובטחות בזכריה. השירה, אם כן, מוצגת כמעשה של היטהרות, או גאולה, אבל הצגה זו מתבדה בשורה השלישית ובהמשך השיר, כאשר הדובר מתוודה על טעויות שעשה, טעויות שמנעו את הגשמת המטרה הזו. לפיכך, תמונת הזקנים והזקנות בחוצות ירושלים אינה הזון של התגשמות אחרית הימים אלא של ההווה העגום. התיבה "והם", הפותחת את השיר, מתייחסת אל זקנים והזקנות שבכותרת כמקור השירה. ייתכן כי מראה הישישים הזכיר לדובר את הוריו המתים, ובעקבות אסוסיאציה זו עבר למישורים העירומים, שהם מטפורה לבית הוריו ולעיר הולדתו: כך תיאר את בית הוריו כחדרים ריקים בשיר "משבים" ושירת רוזה; עמ' 52), כמדבר של אבן ("קין"; מכל האהבות, עמ' 70), וכקרחון לבן ("לא לא לא"; שם, עמ' 74).

השיר כתוב בגוף שלישי, מפיו של משורר מובלע המאפשר הרחקת הדובר מן הגיבור, ועל ידי כך, גם מיתון של הפתוס האורב בשער השיר. הגיבור, שמוצג כקורבן של החטאה טרגית, מנסה להבין מה גרם לכשלונם. הוא פותח בנקודה שבה חזר מן המישורים העירומים, שלפחות מבחינה מימטית, בהם, בעבר, נעשתה הטעות ואותה הוא מנסה לתקן מאו. יש להבחין בין הטעות הראשונה, בשורה השלישית, שלא נאמר כי היא טעות של הדובר, והטעויות בשורה האחרונה, המסונפות לדובר. אפשר כי הדובר הקדיש את חייו לתיקון טעות שנעשתה בידי אחרים ותחת אשר ימצא תיקון, הוא חוזר וטועה. לאחר שחזר, עובר הדובר למניה של התנצלויות למראית עין, הפועלות כאחת, להצדיק את כשלונם ולפארו כגיבור בעל סגולות ייחודיות, בדומה לתהליך שבשיר "מקצה יום שרבי": בראש וראשונה הנבואה, שלא נועד לה על-פי הצהרתו; קוצר הזמן, הנרמז על-פי "קצה העת בידיו"; והשירה, על-פי הלשון-נופל-על-לשון של "עת" ו"עט". דמותו ההרואית של הגיבור נבנית על ידי החזרה הדרמטית על התיבה "חיי"; על ידי ההשוואה לנביא, על אף שהיא מובאת על דרך השלילה; על ידי התחושה שהאל בירך את הדובר והצהרה כי דרכו צלחה לו. אל בניית המונוגמטליות של הגיבור מצטרפים גם המרחבים הקוסמיים של המישורים העירומים, המרחב הביוגרפי של הנעורים והויקנה המוקפים בשיר הקצר, וההעצמה של משאת הנפש היחידה: לתקן טעות.

נראה כי עם העצמת דמותו של הגיבור מועצמים גם ממדיה של הטעות. שכן, אין הדובר טוען שהוכשל על-ידי גורם חיצוני או מתנחל. נהפוך הוא: ניתנה לו כל האפשרויות להצליח במשימתו ובכל זאת נכשל, "ועשה טעות אחרי טעות". הוא עומד

על טעותו באותה גבורה שבה עמד במסעו במישורים העירומים ונוטל את האחריות על מעשיו. האם הענווה וההודאה מהימנות? האם יש כאן משום וידוי? האם קבילה בעיני הקורא הטענה כי השירה מקורה באותה טעות ולפיכך, יש מן הניסיון הנואש לעסוק בשירה כטיפול תירפואטי, שנכשל משום גודל הטעות? בכל מקרה, שיר זה מעלה את ההבט הארס-פואטי שאינו מופיע בשיר המוקדם, ומעמיד את הטעות הטרגית כמניע של השירה, בניגוד לביאליק, שמקורות שירתו נובעים, על פי הריפרור אליו, משליחות נבואית, ילדות ערירית ויעוד מולד. ייעודו המולד של הדובר בשירת קובנר אינו השירה אלא מעשה הגבורה. ואילו השירה היא אחד מן הכלים, אחת מן הסגולות של הגיבור, אחת מן הדרכים שבהן הוא מתמודד עם תוצאות פעליו.

השיר השלישי שיוזכר בהקשר הנוכחי, הוא "חשבון השבר והשלם" מתוך ספר שיריו האחרון של קובנר, *שירת רוזה* (1987; עמ' 82). שיר זה הוא אחד מקבוצה של שירים ממכלול כתבי המשורר, שעניינם הוא חשבון הנפש ואשר התיבה "חשבון" מופיעה בהם בהקשרים שונים המתנקזים לאשכול המוטיבי של "סיטואציית האשמה". אולם בשיר מאוחר זה נחשפת באופן נדיר וקיצוני הגדרתה, או אחת מהגדרותיה, של הטעות, שעדיכה נרמזה והוצפנה בביטויים מופשטים, בסמלים ובמטפורות. היא מקדמת ואף מביאה לכלל סיכום את ההיבט הספציפי שבו אנו דנים כאן. השיר מכיל חמישה בתים, ארבעת הראשונים פותחים בשורה נפרדת בעלת מבנה חוזר, מעין פזמוני: "לו למדתי לו למדתי", "לו השכלתי לו השכלתי", "לו שמרתי לו שמרתי", "לו הקדמתי לו הקדמתי". לענייננו, נתייחס כאן לבית הרביעי והחמישי: "לו הקדמתי לו הקדמתי / להפך את שלות עירי בטמטומה / היו אצבעותי השגרונות כעת / סובבות בשלות-התחף-מפל-אשם / ומחליקות קמטי פניך // טרוף, הה, טרוף! אלמלא יד / ובינתי שנתקצרו ברגע לא-חוזר / אולי יכולתי להאריך ולו / ביום אחד נוסף את ימי / שנות חיך".

על-פי המתכונת שעוצבה בשירים הקודמים ואחרים, גם כאן חוזר הדובר ומודה בטעות, אך בה בעת הוא מונה את מגבלותיו לנוכח המציאות, תוך בנייה של הדמות ההרואית הטרגית. אלא שכאן נאמר במפורש מה היתה הטעות הבראשיתית, זו שאינה תלויה בדובר, הלא היא שלוותה המטומטמת של העיר. במלים אחרות, מידת הגילוי עולה בשיר זה על מידת הכיסוי הן באשר למידת אחריותו של הדובר, הן באשר לאצבע המאשימה את העיר הסמלית, או הקורבן, שהדובר נמנע מלהאשימו עד כה באופן גלוי, ומסיבות מובנות מאליהן. בין הבית הרביעי לחמישי חל היפוך:

בראשון, מודה הדובר כי לא חוסר אומץ הלב מנע מבעדו לפעול, אלא התזמון של הפעולה, ובכך הוא מקטין את גודל הטעות שהוא מודה בה. טמטומה של העיר הוא הגורם המודגש והקובע. בבית העוקב מפנה הדובר את ההחטאה אל עצמו, מתמקד ברגע גורלי אחד שבו נתקצרו ידיו ובינתו, ובדיעבד, הוא מכיר בעובדה זאת המטריפה את דעתו. מיד לאחר מכן הוא סוגר בהנמקה מתגוננת נוספת, שהרי למעשה כל אשר יכול היה לתקון, אילולא נתקצרו ידיו ובינתו, היה הארכת חייה של העיר, האם והאהובה, ביום אחד בלבד. אין הדובר מקטין בערכו של אותו יום אחד, כשם שאינו מקטין בערכו של אותו רגע גורלי, אולם כאן מונחת למעשה הדילמה הבסיסית של עיבוד המוטיב בשירת קובנר: הטעות היתה בלתי נמנעת, נבעה מן האחריות האישית שנטל על עצמו מרצונו, וגם אילולא נעשתה

היו התוצאות הסופיות אותן תוצאות, מלבד ייסוריו של הדובר. הוא הקורבן של טעותו, מאחר שבחר בדרך אקטיבית של עימות ובחירה, באותה מידה שהעיר היא קורבן של בחירתה הפסיבית. דברים אלה נאמרו כבר באופן מרומז בפתח קובץ שיריו הראשון של קובנר, *מכל האהבות* (1965): "הם לא מתו למעני // אני / לא מתי בסבלותם". הקרע הרב-משמעי והאמביוולנטיות של הסיטואציה באים לביטויים המושלם במשפט זה, שבו פתח קובנר את מסלול השירה הלירית לאחר כתיבת הפואמות המוקדמות. כך הכריז על ראשיתה של ההתמודדות הישירה עם ההכרה ועם אי-ההודאה. ■

צביה גינור, פרופסור לספרות עברית, מלמדת בניו-יורק. עבודת הדוקטורט של צביה גינור נכתבה על הפואטיקה של אבא קובנר. (הספר יצא לאור בהוצאת הקיבוץ המאוחד).

עדי וולפסון

פרסום ראשון

בראשית

בראשית
היית שמים וארץ
מלאה בכל
וטוב.
ואני הייתי שם.

תהום

עמדתי על סף תהום
בשעת הפקר כזאת
אין איש שירגיש
הריקנות נוגעת בפנות
צובצת שחור
את החלל
מרפדת במחשבות את הפעם.
פתאום
הביט לתוכי
אל התהום
הבטתי גם אני
והמשכתי לגשם.

נסיון

קח אותי את בנה יחידך
אני רציתי
רצתי במעלה ההר
וצעקתי
אבא, אני כבר כאן
אני אסתדר
נסה אותי.
אחר כך שמעתי אותך צועק אלי
מאותו ההר:
"אמרתי לך שיש עוד זמן"
ורציתי שתחזור ותאחז בידי
אבל הייתי שוב לבדי.

מבול

בניתי תבה קטנה
לשים מה שצריך
לפני בוא הגשם.
וידעתי
שקשה יהיה להכריע
בין מה שחייב
למה שאני רוצה עכשיו.
סדרתי כמה שיותר ספרים על המדף
וערמת תקליטים טובים וישנים
ומלאתי ילדים קטנים
כאלו שאספתי ברחוב
כמה שיותר.
ושלחתי אל הים.
וכך עמדתי
מחכה למבול.

עדי וולפסון, תושב ערד, בן 23. סטודנט להנדסה כימית באוניברסיטת בר-גוריון.

עירית עמיאל

קירות כמו תיה פצועה
 ולהאבק על עוד טפת חמצן
 ולנשם את הציקלון
 בתוך גוש גופות אדם
 ולדעת שלא יוצאים משם
 אלא דרך הארבה...

וכל כך רצייתי שתדע
 שאני אוהבת אותה
 ושאני אהיה זקנה.

אף פעם לא הייתי ממש רעבה
 רק שכבתי שלוש שנים בדממה
 ברגלים מקפלות כמו עבר
 בחשך מתחת למטה קטנה
 ושם קבלתי לחם יבש
 ולפעמים תפוח אדמה קר.

לכן כעת אני מתקשה בהליכה
 וחזרה ואמרה - לי היה מזל
 עברתי את זה באמת קל.

צווי הגנטיקה

את סבתי הנכה השליכו מהמדרגות
 בבית שנותרה בו לבדה כי בנה
 לקח את אשתו ונמלט על נפשו
 ומי יעז לקום לשפט אותו
 אחר כך הסיעו אותה בעגלה
 אל התחנה
 לעולם לא אדע אם נורתה במקום
 או שלא חסכו ממנה נסיעה בקרון

אבל אני הנכדה ששרדה
 מהלכת בעולם זה 50 שנה
 ונושאת על כתפי את משא
 שדיה הענקיים שהורישה לי
 בצווי הגנטיקה.

מעל דשא ירק ורענן
 רכוב על ענן של צשן
 שב אלי פעם מארק
 בן דודי הקטן
 ושאל:
 למה מהר כל כך שכחת
 את היום בגטו הגדול
 בקיץ האחרון שם לראשונה
 הראינו זה לזו
 את הגוף מתחת לחגורה?

ולמה אני שדוף ושרוף
 ואת שמנה זקנה ושלמה?

האחרונים

"אני כבר גדיר למדי..."
 דן פגיס (גלגול)

אנחנו כבר כמעט האחרונים
 הגיל אינו מוחק את הידיעה
 ואחרינו תבוא הדממה הגדולה
 ונכדתי אומרת - יש לי מבחן בשואה

חיינו סיוטנו הרוטטים יהיו לתאריכים
 ועזרה דין ממלח אומר - הם כבר סגילים
 כיצד אפשר לתת אמון בעדותם בזכרונם? -

אנחנו כבר כמעט האחרונים
 לאט נעלמים ולוקחים עמנו
 את שתיקתנו הזועקת
 את זעקתנו השותקת

אנחנו כבר כמעט האחרונים
 ובידנו נותר רק זמן קצר
 לסיים, לעדות ולחשבון המר.

הבת שלי

שמה של הבת שלי יהודית
 אבל אני רצייתי אותה שוודית
 ולכן מהלכת בתי בעולם
 ושמה דיתה בת אדם.

הבת שלי היא עצמי ובשרי
 וגם סבתא ואמא שלי וודתי
 בתי היא כל הנשים במשפחה

שנשארו שם מעבר לים
 בשמים באויר בעשן.

אבא שלי

בדרך האחרונה
 נעל אבא שלי
 נעלים של
 מטפסי הרים.

אבא שלי האמין
 שבנעלים של
 מטפסי הרים
 הוא יתאים
 יותר לחיים

אבא שלי טעה
 טעות מרה.
 אל הדר
 שאליו הוא עלה

אין צרה
 בנעלים של
 מטפסי הרים
 לשם עולים

יחפים
 ושרופים.

פינה

פגשתי אותה בשעור התעמלות
 היא אמרה שכואבות לה הרגלים
 מאז מלחמת העולם השניה
 אמרתי - לא ידעתי שגם את נצולה
 והיא - פן אבל לי היה מזל
 עברתי את זה באמת קל

סרט

כשראיתי את השואה של לנדסמן
 לראשונה מאז סיום המלחמה
 תפסתי בכל החושים איך
 מתה האמא שלי.
 תמיד הצלחתי להגיע רק עד הרפכת
 ולפעמים אפלו לנסוע בה אבל
 מעולם לא לרדת בטרבלינגה עצמה.
 הכל היה אפוף ערפל כבד
 הכל היה סופי אבל מטשטש
 ורק באולם החשוף והממוג
 של המוזיאון התל-אביבי
 בעצומו של קיץ ישראלי לוהט
 ישבתי יחד אתה לראשונה בתוך
 הצנור הזה.

והיא עירמה, ומגלחת מוטלת בתוך
 שתן דם וצואה של האחרות ושל עצמה
 מחפה לתורה להכנס לתא
 כדי לטפס שם ולשרט בצפרניה

מל הנושא המרכזי של הגיליון, מצאנו לנכון, בניגוד למקובל ב"פתון 77", להדפיס את שיריה של עירית עמיאל, שהופיעו, זה עתה, בספר "מבחן בשואה".

מול הנאצים בגטו לודז'

ריבה חירורג

המחנכת הוותיקה, סטלה ריין עם קבוצת הניכוחיה בגטו

צאן לטבח" - זה הביטוי השכיח ביחס להתנהגותם של היהודים וגורלם בימי השואה. בדימוי זה מצויה ביקורת סמויה על התנהגותו הפסיבית, כביכול, של הציבור היהודי. פרופ' יהודה באואר כותב: "אי אפשר בלא התייחסות לאותו גולם מחשבתי ששמו 'כצאן לטבח', מלים שהפכו למושג בתודעה ההיסטורית היהודית. מושג זה כולל בתוכו את אי הצדק אשר בתופעת האשם העצמי המלווה אותנו מתקופת הנאצים ולאורך הדורות הבאים."

ההנחה היסודית היא, שלהוציא גילויי גבורה בודדים כמו ההתקוממות בגטו ורשה וביאליסטוק, ופעולות הפרטיזנים ביערות, או במחנות סוביבור, אושוויץ, טרבלינקה ועוד - שם הייתה התקוממות אסירים - העם היהודי בתקופת השואה לא התגונן.

תגובתם של היהודים על הכיבוש הנאצי הייתה שונה מתגובותיהם של עמים אחרים. הציבור היהודי היה רב-גוני מבחינה תרבותית וחרבתית. מעמד האינטליגנציה ומעמד הפועלים הושפעו מאוד מן המעמדות המקבילים בקרב העמים שישבו בהם. לא כך היה החרדים.

נבחן תחילה את ההבדל בתפיסת המושג "גבורה". העמים האירופאים טיפחו את מושג הגבורה במשמעות של כוח צבאי וגופני. תפיסתם של היהודים במשך הדורות התבססה על האמונה, שאת הרע אין להכניע בכוח פיסי, שכן רק ההשגחה העליונה בכוחה למגר אותם. את מושג הגבורה טיפחו אפוא במשמעות של אומץ רוחני נפשי, ברוח מורשת האבות: "לא בחיל ולא בכוח כי אם ברוח". והכוח הרוחני הזה התגבש בתרבותם של היהודים במאות שנים של הגנה על דתם ואמונתם, מאות שנים של התמודדות, שפעמים רבות פירושה היה הקרבת החיים "על קידוש השם".

מול המושג "קידוש השם", נולד בימי השואה המושג "קידוש החיים", לפי אמרתו של הרב יצחק נסנבויים, "זוהי שעה של קידוש החיים ולא של קידוש השם במוות. חובה על היהודי להגן על חייו". ואמנם בין יושבי הגטו התעורר ועלה אז חפץ חיים עז, שופע כוחות נסתרים, שאין לשער כדוגמתם במהלך חיים כתקנם.

אני טוענת, שהציבור בגטו לודז' נאבק על

ההדדית בין ארגוני הנוער, ארגון בתי הספר, גני הילדים והמטבחים הציבוריים, ההתכנסויות, הלימודים, הזמרה בצוותא, הריקודים - כל אלה היו מעין תגובה ספונטנית המתריסה כנגד האיסורים. זה היה מאבק עיקש על שמירת איכות החיים ועל המשתמע מכך.

ההקשבה לרדיו בגטו גם היא נעשתה במחתרת, כאשר על קשבי הרדיו מרחף האיום של פסק דין מוות.

תושבי לודז' הצטוו למסור את כל מקלטי הרדיו לידי הגרמנים. החזקת מקלט רדיו וההקשבה לו היו אסורות בהחלט. כך ניסו הגרמנים למנוע מן האוכלוסייה ידיעות על הנעשה בעולם. אך כבר מתחילת השעות בגטו, היתה הקשבה חשאית לשידורים. היו שהצליחו לשמור את המקלטים ולא למסרם לגרמנים. המקלטים הוסתרו במרתפים, בעליות גג או בבתים.

מעמדם של קשבי הרדיו בגטו היה מכובד מאוד. כל הדלתות היו פתוחות לפנייהם, שכן בידיהם התרכו מידע חשוב וחינוכי מן העולם החיצון. במחיצתם הסתובבו קבוצות של מקורבים, שמעו מפהם את החדשות והפיצו אותן בקרב האוכלוסייה. חדשות אלה הפכו לטעם החיים.

ואלה שמותיהם של 16 אנשים שעצרו הגרמנים בעוון האזנה לרדיו בגטו לודז': אלטשולר אהרון יעקב, נולד 6.10.1925 אלטשולר יוסף, חבר תנועת "התחיה"

קיומו מאבק נועז ואמיץ, על פי דרכו ובכל האמצעים שעמדו לרשותו.

בגטו לודז' התחיל המאבק למען החיים מן הרגע הראשון, למן הכניסה לגטו, ונמשך כל ימי הגטו. מאבק ההישרדות היה מעין מאבק ספונטני נגד כל הלכי הרוח הרעים בכל התחומים. נגד כל איסור שהוטל, מיד התעוררה תגובה, כאילו על פי פקודה והחלו התארגנויות כדי להתמודד עם המצבים החדשים והקשים.

עם הכניסה לגטו הוקמו ביוזמת הדיירים ועדי בתים. ועדי בתים אלה פעלו תחילה על בסיס התנדבותי. כבר ב-26.3.1940 (עוד לפני סגירת הגטו) פרסם ראש מועצת היהודים צו, שלפיו הקמת ועדי הבתים היא חובה, ותפקידם לדאוג לנקיון הבית, החצר והרחוב, לרוקן את בורות הביוב, לתחוק את הבארות, לנקות את הארובות וכו'. עם הזמן התמזגו ועדי הבתים לוועדי בלוקים, והיה להם תפקיד גדול וחשוב בחלוקת מזון ובדאגה למחוסרי היכולת.

בקיץ 1940 הקימו ועדי הבתים מטבחים לדיירים, הפעילו כיריים להרתחת מים ולבישול ארוחות. לאחר שהועברו תפקידים אלה למנגנון הגטו, באחריותו של ראש מועצת היהודים, חיים רומקובסקי, פורקו ועדי הבתים.

מקלטי רדיו בגטו

כל הפעילות הציבורית והתרבותית לא התנהלה על פי פקודה מגבוה. העזרה

"בריטניה לא היתה מעוניינת כלל לפרסם את הפעולות הסובייטיות, הן מתוך חרדה שהנציחון יזקק לזכות הסובייטים בלבד והן מתוך החשש שהסובייטים ישתלטו על האוכלוסיות בשטחים הכבושים. מצד שני, הגרמנים ניהלו תעמולה שיטתית למען הארכת הקרב, בטענה שאינם יכולים להיעצר על גדות הדנייפר. הם ציפו לגשם. הגרמנים כבר ידעו שכוחם אינו מספיק לנצח במלחמה ניצחון צבאי, וניסו לנצח בשיטת "הפרד ומשול". הם ניסו לערער את היחסים בין הסובייטים לבעלות הברית. הם הפיצו חדשות על משא ומתן בין רוסיה הסובייטית ובין הגרמנים. הם ניסו להגיע להבנה עם אנגליה וארה"ב. הם הזהירו את האנגלים בפני הבולשביזם."

לפי הכתבה של הערץ השיגה ידם הארוכה של הגרמנים בגטו לודז' 21 קשבי רדיו, מכל גווי הקשת החברתית. אכן, ידם של הגרמנים השיגה כמעט את כל קשבי הרדיו, אבל לא השיגה את חיים וידבסקי.

פעולות תרבות ואמנות במחתרת

במקומות אחדים התנהלה פעולה ערה של אמנות במחתרת. קיימו אותה אמנים שלא השתתפו בעשייה התיאטרלית בבית התרבות. עם קבוצת זו נמנו דוד בייגלמן, יצחק גרבוביצקי, שמאי רוזנבלום, משה סמך ועוד.

במוצאי שבתות היו מתקיימים ערבים מעין אלה בעליית הגג, למקום הוזמנו אנשים אמינים בלבד. הכניסה היתה ללא תשלום. בערבים אלה באו לידי ביטוי הצער, המתאה וגם הכמיהה למרד. התוכנית כללה את "בעיר ההריגה" מאת ח.ג. ביאליק, "מיין נישט אז די וועלט איז א קרעטשמע" ("אל תדמה שהעולם הוא פונדק") מאת י.ל. פרץ, "סאלדאטען" מאת מ.ל. הלפרין, ויצירות אחרות בעלות אחרות בעלות אופי אנטי־פאשיסטי. פעילות דומה התקיימה גם במקומות אחרים בגטו, ביניהם בביתה של ריבה חירורג. הוזמנו עסקנים פוליטיים, סופרים, משוררים ואמנים, כמו מרים אולינבור, ישעיהו שפיגל, שייביץ, י. זלקוביץ, י. בריסק, יאכימוביץ ואחרים.

אסתר פיישר מלודז' מספרת: (מתוך הקלטת שנעשתה על־ידי הח"מ; 8.5.94)

"בת אחת מכיתתי נפטרה. המנהלת, סטלה ריין, אספה אותנו לשיחה. סטלה דיברה על ההווה ועל הזמן שיבוא. מי שאינו הולך יום אחד קדימה, הולך יומיים אחורה", אמרה. דבריה עודדו את רוחנו. פתאום הורמו ראשינו. סטלה, אם לשתי בנות, נושאת את כאבה, עמדה ומצאה כוחות לעודד אותנו. בימי ראשון היה מתקיים מפגש שבועי אצל הצייר לייזרוביץ. זו היתה בהחלט מחתרת. בין המשתתפים במפגשים היו סופרים כמו

והמסוגר ידעו על כך מיד. היהודים התלהבו והתגשקו ברחובות. כזרם חשמל עברה הידיעה מפה לאוזן. הגסטאפו, שענינו בלשו בכל מקום, העביר פקודה למלשינים לגלות את מפיצי החדשות ומכשיריהם. נמצאו שני מקלטי רדיו, ונעצרו 21 איש, וביניהם ווקסלר וטאפל. אם יש ברצונכם לדעת מה הוא 'קידוש השם', הרי זה מעשהו של איש הבוגד יעקב ווקסלר. ווקסלר ידע היטב שהוא צפוי לעונש התמור ביותר - מוות. אך הוא לא נרתע, והמשיך בהפצת החדשות. כדי לחזק את רוחם של הרעבים והאומללים, היה אומר: 'כבר זקנתי ולא נורא אם אחיה כמה שנים פחות. כדי להפיח תקווה באנשי הגטו העלובים, אני מוכן לגרוע ביותר'.

בגטו כיבדו כאמור, את קשבי הרדיו. הותרה להם כניסה חופשית לכל משרד ולכל בית חרושת. שתיקה מוסכמת הקיפה אותם כמעגל ביטחון. עם אחד מהם היה לי קשר הדוק - חיים וידבסקי, אשר לא הגיע לידי אנשי הגסטאפו, כי בחר להתאבד.

נח (הנריק) פלוג מספר: "הקשבנו לרדיו מקומי בביתה של הלציה רבינוביץ". המקשיבים: ניוטק רדזינר, פרדק טאובר,

שעה קלמן ווקסלר

זייק רפפורט, הנריק פלוג. מקלט הרדיו היה על הגג ברח' דבורסקה 52, והם הקשיבו לו משנת 1943. כולם היו חברים בתנועת הנוער הקומוניסטית האנטי־פאשיסטית. לא מכבר קיבל נח פלוג, יושב ראש ארגון יוצאי פולין, מאמר שכתב בשנת 1943 (כשהיה נער בן 17), ושמו "השפעת האופנסיבה הסובייטית על פעולת כוחות בעלות הברית ועל תנועות ההתנגדות". המאמר עוסק במשמעות ההתקפה הסובייטית בתוך ברית המועצות. משמעות המצב הפנימי. משמעות פעולה העתידה לבוא מצד כוחות בעלות הברית. הדרבון של ממשלת ברית המועצות בכיוון זה, והפעלת דעת קהל כאמצעי להשפיע על הפעולות בחזיתות. בין השאר נכתב בו:

לובינסקי יצחק, נולד 18.8.1903 בקאליש, פועל
 רדליך יעקב שלמה, נולד 10.5.1903 בלודז', פועל
 טפל דוד, נולד 3.2.1889 בקראקאו, פועל
 ווקסלר הנוך, נולד 18.3.1893 בודינסקה וולה, פועל
 ווקסלר ישעיהו קלמן, נולד 27.9.1914 בלודז', פועל
 ווקסלר יענקל, נולד 30.3.1890 בשדק, פועל
 ווקסלר דוד, נולד 1.10.1891 בשדק, פועל
 אנגל פישל, נולד 10.7.1901 בלנציה, חשמלאי
 ארסטר יעקב, נולד 17.5.1919 בפביאניצה, פועל
 לגויצקי מרדכי (מורדכה), נולד 20.10.1907 בלודז', פועל
 שטרקה פ. בר, נולד 14.4.1902 בלודז', פועל
 ווינטר ברק, נולד 3.9.1899 בבז'ני, פועל. נעצר 7.6.1944
 ספירה הנריק, נולד 14.3.1922 בלודז', פועל. נעצר 9.6.1944
 ספירה זנון, נולד 10.3.1906 בלודז', פועל. נעצר 9.10.1944

כל העצורים הועברו לבית הסוהר בלודז' ברח' שטרלינגה 16 (שמו הגרמני של הרחוב - Robert Koch str.).

ואלה שמותיהם של קשבי הרדיו ומפיצי החדשות החרוטים של מצבתו של חיים וידבסקי ז"ל בבית הקברות "נחלת יצחק":
 יעקב ווקסלר
 אנוך ווקסלר
 דוד ווקסלר
 ישעיהו ווקסלר
 יצחק לובינסקי
 דוד טפל
 יוסף אלטשולר
 בנו של יוסף אלטשולר (שמו לא היה ידוע), אהרון יעקב
 יעקב שלמה רדליך

מסתבר, כי מלבד השמות ברשימות אלה, היו עוד אנשים שהאזינו לרדיו. הנה קטע מספרו של י.ש. הערץ, "די געשיכטע פון בונד אין לאדז", פארלאג "אונזר צייט" נ.י. 1958; עמ' 462:

"למען העלאת המוראל באוכלוסיה היהודית, פעלו החזן דוד טאפל והבונדיסט יעקב ווקסלר. בעת המלחמה היו ברשותם מכשירי רדיו. הם הקשיבו לחדשות, והפיצו אותן בין האנשים. לתנועת הבוגד היו שני מכשירים נוספים. בראשית חודש יוני 1944, בעת נחיתת כוחות בעלות הברית בנורמנדיה אשר בצרפת, נקלטה ההודעה על כך במכשירי הרדיו. היהודים בתוך הגטו הסגור

ישעיהו שפיגל, זליקוביץ, שייביץ, בריסק, אלתר שנו. זלסקה בורנשטיין דקלמה את השירים של אלתר, בעלה. אני הגעתי לקבוצה זו משום שאבי עבד בלילות עם שייביץ. היה זה עבורי בית ספר מעולה. בשום מקום לא למדתי כל כך הרבה. רק אחד מן המשתתפים לא רצה לעבוד, כמדומני, גורפינקל, שכתב את "ירח הדבש של דון ג'ואן" על פי "הגיהנום" של דנטה. אינני יודעת איך התקיים האיש ללא עבודה. הוא נהג להרצות לפני הנוער, וקרוב לוודאי שבתמורה קיבל מרק. כאשר ניגן אחד הכנרים, נהגו האנשים להצטופף בחדר המדרגות כדי להקשיב לנגינתו.

הציריים שבחבורה היו מוסרים את עבודותיהם תמורת מזון. הסופרים, לעומת זה, לא היו מוכנים לכתוב דברים שלא היו לפי רוחם.

למעשה היינו מוגנים באופן זמני מן האפשרות להישלח מן הגטו. דאג לכך עורך הדין נפתלי (פרופ' קירש מפולין מצא את רשימת האנשים המוגנים בארכיון בלודז'. הרשימה לא הגיעה לידי). ללייורוביץ היתה חברה ושמה לוציה. כאשר לקחו אותה הגרמנים "למשלוח", שחרר אותה לייורוביץ בתמורה של ציורים שנתן לגרמנים. הצייר שיליס צייר את כל הוועות שבגטו. הוא צייר גם את שצישליבי (ראש מחלקת האפרוויזייה). שיליס קיבל כתמורה לתמונה הזאת קופסת שימורי בשר. שיליס התחלק עמנו, וכולנו נהנינו.

תנועת הנוער הציונית

הפעילות החברתית כללה גם את פעולת כל המפלגות שבגטו, אשר המשיכו לדבוק בעקרונותיהם מלפני המלחמה כאילו לא השתנה דבר. לכולם היו קווי פעולה דומים. כולם ערכו אסיפות. בכל מקום אורגנה עזרה הדדית - דאגה ומסירות לחבר היו להם מטרה משותפת. ההתכנסויות והשירה בציבור הפכו להיות פעולות מחתרתיות ממדרגה ראשונה. דאגה מיוחדת הוקדשה לחינוך הנוער שלא זכה ללמוד לימודים מסודרים בבית הספר. ראשי המפלגות העמידו נושא זה בראש מעיניהם. הפעילות הזאת סייעה לאנשים לשמור על המורל. בשעות בהן התקיימה, הצליחו האנשים להסיח את מחשבתם ולהעתיקה אל מחוות של תקווה לטוב, לעצם המחשבה על עתיד.

החמימות האנושית והעזרה ההדדית חיזקו את הכמיהה להמשיך ולהיאבק כדי לשרוד. לחיות ולזכות לראות בתבוסת הגרמנים. למרות הרעב המחריד המחלות והמוות אשר השתולל בגטו, היה רצון להמשיך ולהאבק למען לראות את העולם החדש, חופשי וטוב יותר לאחר המלחמה. לפעולות ולמחשבות אלה היו שותפים הארגונים החילוניים והדתיים, גם אלה אשר האמינו באל אחד וציפו לימות המשיח.

ביום 28.8.1982 התפרסם בעיתון "הצופה" המאמר "הבונקר החסידי בגטו לודז" מאת יהושע אייבשיץ. וכך נאמר בו: "ביום י"ג אדר תשי"ג, תענית אסתר, נשלחנו קבוצה של 43 אסירים יהודים חולים ותשושים, בלתי כשירים לחלוטין, לעבודת פרך, ממחנה התופת שוויגן שליד פוזנן אל תוך הגטו בלודז', לבית הסוהר צ'רנצקיגו, אשר שימש לגרמנים כעין מחנה ריכוז של כל "הבלתי כשירים", שם חיכו עד שהצטבר ריכוז גדול, ואז נשלחו לאושוויץ (לפני כן לחלמנו) לשם חיסול סופי. מעל כל הרעב הנורא, שררו בגטו חיי תורה ומצוות, חיי צדקה וחסד. אין מדובר רק בתפילה ובלימוד תורה, אלא בעיקר הוקסמתי ממידת הנדיבות שגילו אנשים רעבים אלה כלפי החולים והחלשים מהם. היתה זו תופעה שכיחה, כמעט בכל מפעל, כאשר מי מהעובדים חלה, שלחו לו או לה הבילת מזון. במיוחד היתה פופולרית בגטו תרופת הפלא "ווייגטול", אשר חוללה פלאים. אנשים ערכו מגבית במפעל, אספו את פרוטותיהם האחרונות, כדי להציל את חיי של חבר או תברה".

"מפעל עזרה הדדית" רווח בכל תנועה ציבורית, תנועת נוער ומפלגה. כדוגמת הרסורטים והמחלקות האחרות למיניהן, הקימה גם מחלקת המטבחים ועדה משלה לעזרה עצמית, כשבראשה העלמה ציטרין ומר פלאש. במחלקה מועסקים מעל ל-3,000 פקידים ופועלים, וכל אחד מהם תורם ממנתו 1 דק"ג סוכר ותפוח אדמה אחד. כל חולה יקבל מתוך מצרכי המזון שנאספו, תלוש ל-20 דק"ג קמח ו-20 דק"ג סוכר (כן קיבלו תפוחי אדמה, אבל משום מה הדבר אינו מוזכר בתעודה).

תחילה היתה רשת חינוכית "ממוסדת" בהנהגתו של טאבקסבלאט, וזאת בידיעת הגרמנים. בשנת 1942, לאחר שגירשו את הילדים ואסרו על קיום מסגרות חינוך, התקיים חינוך הילדים בעזרת מורים מתנדבים, ביניהם גב' וונר, הלה פליץ, אלטר שנור ואחרים, וראש לכולם, מנהלת בית הספר הגב' סטלה ריין.

במאמר "הבונקר החסידי" ממשיכה הגב' בקר לספר: "בתקופת השואה עבדתי באחת המכבסות, אשר מנהלה היה מר צבי פרשקר (הרשל). באחד הימים הזמין אותי מרק פרשקר למשרדו, ושאל אותי אם אני יודעת לשמור סוד. עניתי בחיוב. מר פרשקר אמר לי, כי הוא רוצה להטיל עלי תפקיד סודי ומסוכן. "עליך לגשת לבית הרוס אחד, הנמצא בקרבת הק.ר.י.פ.ו (קרימינל פוליצי - גסטאפו). מאחורי הבית ההרוס ישנה חורבה. גשי לפשפש אשר מאחורי החורבה, הקישי עליו שלוש פעמים בקצב אחד, ואז השמיעי בקול את הסיסמה "הרשל שלח אותי". לאחר שיפתחו לך את הדלת, תמסרי מעטפה זו

לידי האיש שיפתח לך". נהגתי על פי הוראותיו. הדלת נפתחה. בפתח ניצב בחור חסידי צעיר, בעל פנים מסוגפים, מגודל זקן ופאות, בדיוק כפי שנראו אברכים חסידיים לפני המלחמה. ראיתי לפני אולם גדול, כעין בית מדרש, ובו ישבו כ-40 אברכים חסידיים רכונים מעל הגמרות וספרי קודש אחרים. שבתי לבצע שליחות זו כמה וכמה פעמים, ולבסוף התברר לי, כי בתוך המעטפות היה כסף, שהגיע מאיזו קרן סודית, ונועד לבחורים שוויתרו על תלושי המזון הרשמיים שקיבלו תושבי הגטו, והעדיפו ללמוד תורה במחתרת, ממש מתחת לאפם של אנשי הגסטפו האכזריים בקריפו".

אין ספק כי המסורת היהודית של צדקה וגמילות חסדים, שהתגלגלה בחברה היהודית המודרנית לפני המלחמה למערכת מסועפת של אגודות סיוע מסוגים שונים, המשיכה ואף התרחבה בתקופת השואה. על הדאגה לילדים שהוריהם נפטרו או גורשו, מספרת דולי פרידלר מלודז': "לאחר האקציה אימצה משפחתנו נערה שנתייתמה. בין הארגונים הרבים שפעלו בגטו, היה ארגון אחד שתפקידו היה טיפול בילדים ובבני נוער. לאחר ה"אקציה" גדל מספר היתומים. מאמציו העיקריים של הארגון הופנו למציאת הורים מאמצים, ולייסוד מרכזים ללימוד מקצוע עבור אותם בני נוער שלא היו מועסקים עד אז במפעלים גרמניים חיוניים. בקרב תושבי הגטו היתה הנכונות גדולה יותר מלפנים, משום שגברה התחושה, כי כל אחד עלול להיות קורבנם של הגרמנים, היום או מחר. דנו בבעיה זו במשפחתנו, והוחלט לאמץ נערה יתומה.

הפעילות התרבותית שימשה פורקן לאנשים עצמם, והיתה גם ביטוי לחיוניות ולאקטיביות בתחום הרוחני. זה היה סוג של התנגדות להשמדה. הרוח היהודית תרמה לאנשים את היכולת לשמור על שפיות הדעת ועל כוח העמידה בחיי היום יום. מרדכי גבירטיג כתב ב-2 באוקטובר בלדה, שבה הוא מבקש:

"יהודים היו שמחים; אל תיכנעו לעצב; היו סובלניים והאמינו; אל תזנחו אפילו לרגע את הנשק של שמחה וצחוק, אשר מאחד אתכם."

לזכרו של חיים וידבסקי:

א. גבורה לא נודעת
רגלי צירלי צ'פלין, מעיל גברדין, על הראש ליציפט, שמצחיתו מורדת על מצחו. הכול חקי. מבט עיניו חריף, אך לא חד-משמעי: פעם הוא שובב ופעם הוא מתון, פעם רציני, ופעם עיניו מתרוממות מעלה מעלה, כאילו הן מחפשות משהו אי-שם מעליו. מעיל הגברדין בלט עוד יותר כאשר הוריד את כובעו. הוא היה תלוי על כתפיו כעל כתפיו של דחליל. כאשר הסיר גם את המעיל, התגלה איש נמוך קומה, המתהלך בצעדים

מהי המשמעות של החזית השנייה באירופה נגד גרמניה הנאצית... אני מודה ומתוודה, לא הבנתי את הפרטים. הבנתי רק שחיים מרוצה מן השידור. נדמה לי שהזכרו גם המלים "אנווזה" (פלישה) של ה"אליאנסיס" (בנות הברית).

משם הלכנו לביתי. חיים התנהג כאילו דבר לא קרה. נפגשנו עם ליפל, שחיכה לנו. חיים סיפר את החדשות.

חיים שמע חדשות פעמיים ביום. בסביבות השעה 11.30 היה מופיע במקום העבודה שלי. מנהל המשרד, שלמה קאופמן ואחרים היו מחכים לו בכליון עיניים. היינו מתכנסים בחדרי הקטן, ושומעים מה בפיו. בין משפט למשפט לא שכח חיים להרים את מכנסיו "הנפולים". למראה תנועה זו היית סבור שהוא באמת מרים אותם, אחרת ייפלו... בעלי חוש הומור הדביקו לו את הכינוי "חיים היוצניצער" (חיים מושך-מכנסיים).

חיים לא היה יחיד בהאזנה לרדיו. זאת היתה חבורה של אנשים, שידעו להפיח רוח חיים אפילו באותם בני אדם שהיו דומים לרוחות רפאים עטופי סחבות. אנשים רעבים, נפוחים, חולים, שוכבים שאינם יכולים להתנועע, שמחו לשמוע את החדשות שהנה הנה, הקץ קרב ובא. היו שמתו כשהאמונה בגאולה, כיד נעלמת, עצמה את עפעפי עיניהם. כזה היה פועלם של מפיצי החדשות. ומצד שני ידוע היה, שכל מה שנעשה נגד רצונם של הגרמנים היה כרוך בסכנת נפשות! חיים אכן סיכן את חייו, ושילם את מלוא המחיר.

1944.6.6, יום הפלישה של בנות הברית בנורמנדי אשר בצפון צרפת. בגטו יום ככל הימים. לפנות ערב הופיע חיים בשעת פגישתנו הרגילה ברחוב פרנציסקסקה 30. כשנכנס הביתה, אפשר היה מיד לראות שמשוה אינו כשורה. ארשת פניו היתה רצינית ביותר. מלבדי היתה בבית הלונגיה טננבוים (עכשיו בארצות הברית).

"מחפשים אותי", אמר. "עלי להסתלק מפה מהר ככל האפשר!" והוא הסיר את הטבעת מאצבעו, הוציא את ארנקו על כל תכולתו, כסף ותעודות ועוד דברים אישיים, ואמר: "את כל זה תתני לאחותי. הבטיחי לי שתדאגי לה!"

אף-על-פי שהשעה היתה אחרי שש בערב, וכבר התחיל העוצר, שמנו את פעמינו למארישין (שכונה בגטו, שגבלה בבית הקברות), אל בית אחותי גוסקה. היא היתה לבדה בבית. בעלה, ישראל בראוואר, עבד עבודת לילה. מהלונגיה ביקשנו להמתין לבואו של ליפל, ולומר לו לחכות לשובי. הבאתי את חיים לאחותי, ושם נשאר. אני חזרתי לביתי ונפגשנו עם שמואל ליפל. ליפל ואני היינו בתפקיד, ולכן יכולנו לנוע גם בשעת העוצר.

אחר כך חזרנו לחיים. בדרך הזדעזענו

הראשונה, עברתי כמין "הכנה". איני זוכרת את המלים המדויקות, אך תוכנן עדיין זכור לי יפה: "אל תדברי אלי בשעת השידור. אל תשאלי שאלות. שמרי על שקט מוחלט. אם פוסחים על מלה אחת ואין שומעים אותה, עלולים שלא להבין את השידור כולו. הם משדרים בלי לעצור, ואינם חוזרים על שום דבר. עם תום השידור אין את מי לשאול. יש לסגור את המקלט ולשתוק".

היטב אני זוכרת את ההאזנה הראשונה ולא אשכחנה כשם שכלה לא תשכח את שמלת הכלולות שלה. זה היה לפנות ערב, בינואר 1944. השמש שקעה לאחר יום כפור חורפי בהיר. בחרדת קודש התלוויתי לחיים. עלינו במדרגות רעועות של עץ לעליית הגג (בוידעם). שמעתי את חריקת המדרגות מתחת רגלי. נכנסו למקום שהיו מגובבים בו "אלטא זאכאן". כמעשה להטים הוציא חיים אוזניות ועזר לי להרכיב אותן. אף הוא הרכיב אוזניות. הקשבנו... הלב פעם בחווקה...

הקריין דיבר פולנית, וסיפר על תוכנית של בנות הברית. אני מודה שלא את הכול הבנתי, והשידור נגמר.

שקט. לא דיברנו. חיים אחז בידי בשתיקה, סובב אותי לכיוון האשנב שבעליית הגג, והראה לי את הרחוב המואר. פנסי חשמל דלקו והאירו את גדרות התיל המכוסים שלג לבן. הרחוב היה שומם. ממול, מחלונות הבתים שמחוץ לתחום הגטו, בקעו אורות, וצלליות התנועעו בחדרים. למטה, ברחוב על המדרכה צעד חייל גרמני חמוש בצעדים איטיים מדודים הלך ושוב. הוא היה קרוב על כך, עד ששמעתי את צעדיו... ופתאום שמעתי את קולו של חיים: "מיר האבען זיי אין דררד, הם עומדים כה קרוב, ומתחת לאפם אנו שומעים חדשות ממרחקים..."

חיים וידנסקי

הייתי המומה. חיים הצטחק בעיניו בלבד. הוא היה מרוצה מן "המבצע".

לאחר שיצאנו הסביר לי מה משמעותה של תכנית מונטגומרי, מי הוא מונטגומרי, וכן

קטנים כשכפות רגליו פונות לצדדים. אבל צעדיו בטוחים, ומבטו החד מתבונן בכל הסובב אותו. גון פניו אדמדם, מצחו גבוה, שערותיו ישרות, ספק בלונדיניות ספק שטניות. גידים דקיקים בולטים על מצחו מעל לאפו ממש, ובשעות של ריכוז או התרגשות נראה כאילו פניו חצויים לשניים. הרושם החיצוני יצר תמונה, של אדם תלוש. הרגשת שלפניך אדם תלוי בין שמים וארץ, אך חיש מהר יכולת להיווכח, שלפניך גוף קטן, ראש גדול ונשמה ענקית.

חיים היה מהבוגרים שבתנועת התחייה והיחיד שהצלח להתקרב אלינו, הצעירים. חיים עזב את הישיבה, אבל לא עזב את המקורות. עולמו הרוחני לא היה לחלל ריק. הוא עבר מדרך סלולה של אלפי שנים למשעול צר, על-מנת לבנותו, להרחיבו ולחדשו. הוא היה יהודי בכל רמ"ח אבריו, ואדם בכל הווייתו. ללא ליאות עבד למען האידיאלים שהאמין בהם.

חיים ידע להתבונן בכל יום חדש ולראות אותו כמות שהוא. הוא ידע לשנות את המהלך המחשבתי ולכוונו על פי הנסיבות. רוחו נהתה אל המוחלט והאחדות והאמונה בעיקר אך האמת שלו היתה הדברים המתקבלים על הדעת. הסבל והרוע גם הם נעשו חלק לא בלתי נפרד ממנו, שכן על פי השקפתו יש להשלים עם הדברים שאינם ניתנים לשינוי. לא היתה פלוגתא בין רוחו ובין חיי היום יום שלו. במודעות צרופה הלך לשמים, כשם שחי את עולמו העכור בגטו.

חיים מסר את חייו למען הערך העליון שלו. בנתינת חייו הציל את חבריו. הוא ידע שכך או אחרת יגיע קצו, הוא לא חרל לחשוב אף לרגע אחד.

הוא עצמו שם קץ לחייו, לפי רצונו שלו, ב-1944.9.6.

ברגעיו האחרונים ביקש להעביר את עצמותיו לארץ ישראל, ואכן נעשה הדבר. קומץ של חברים העלו את עצמותיו בצנעה. במותו שינה חיים את פני הדברים. לאחר שלושה ימים של מתח לא ישוער "נרגעו" חבריו של חיים וכל הדורים בגטו, ונשמו לרווחה...

ב. הפרק האחרון בחייו של חיים
עד כה החרשת. כדי לספר את סיפור שעותיו האחרונות של חיים, הייתי זקוקה ל-40 שנה ויותר.

חיים היה ידידי, מורי ורבי. בייחוד התקרבנו בגטו. תמיד היינו יחד, חיים ושמואל ליפל ואני. לא עשינו דבר בלי להתייעץ זה בזה. בבוקר היה בא ללוות אותי לעבודה. היה לוקח אותי לשיבות האקזקוטיבה ולהאזין לשידורי הרדיו. זה היה ברחוב וולבורסקה 36, אצל אלטשולר, חברנו מהתנועה הציונית "התחיה". אף הוא נתפס ונעלם בזמן רדיפת "השומעים". קודם שהלכתי להאזין לשידור בפעם

מקלט רדיו של משפחת וקסלר, מוצג במוזיאון בית לוחמי הגטאות

לשמע כל אוושת עלה. כל צל של גרגר, כל קרקור של צפרדע. הוספנו ללכת. מתוך העלטה והדומייה עלה באוזנינו קול צעדינו, שמענו את פעימות לבנו ואת קול נשימתנו. ובין הקולות לא קולות האלה הלך וקרוב קול דהירת סוסים וקול חריקת גלגלים על ציריהם בחבטה על הכביש. כרכרה מתקרבת. ידענו שהם מחפשים אותנו, גם ידענו מה לומר...

ואכן, הכרכרה התקרבה, ובתוכה נמצאו ריבובסקי, יהודי, עובד הקריפו, ונוימן, עובד משטרת הוונדר-קומנדו, אף הוא יהודי, וכן חברנו מהתנועה הציונית שלמה רדליך, שומע רדיו שנתפס בידי הגרמנים. שלמה רדליך היה ציוני ותיק, וכאשר ראה אותנו אורו עיניו. סבור היה שהנה באה ישועתו, שכן במצוקתו נטה להאמין לדברי הגרמנים כי אם יעזור הוא, שלמה רדליך, למצוא את חיים, חי או מת, הם ייטיבו עמו וישררוהו. שלמה רדליך הפציר בנו ואפילו לחץ עלינו. הוא שמסר לגרמנים את שמותינו, ואמר שאנו המקורבים ביותר לחיים.

ריבובסקי, איש מתון ושקט, התחיל בשאלות נוקבות. את תשובותינו תיאמנו מראש. חיים איים בהתאבדות, ואנו חרדים לו ומחפשים אותו. ריבובסקי שאל מה הם המקומות לפי השערתנו שבהם חיים עשוי להימצא. ליפל ואני מנינו כמה מקומות, ביניהם ביתו של מיטק ליזרוביץ, שגר בקצה האחד במארישין, וביתו של חברנו מ"התחיה" מושקוביץ, שגר בקצה האחר.

בן רגע הפכנו כולנו לצוות מחפשי חיים וידבסקי. ריבובסקי ופמלייתו נסעו בכיוון אחד, ואנחנו, ליפל ואני, בכיוון ההפוך. מובן שאני נכנסתי ראשונה לאחותי גוטקה, ליפל נשאר על המשמר.

מצאתי את חיים מחזיק בידו ספל של ציקוריה בסכרין, ונעלו האחת חלוצה, שכן התכוון לשכב ולתפוס תנומה. חיים הניח מיד את הספל על השולחן, ובחיפזון יצאנו שנינו, ונעלו של חיים בידו. עצרנו על יד בית עזוב - הכרנו היטב את הסביבה - לא הרחק מביתה של גוטקה. חיים התיישב על מפתן הבית. קבענו בינינו שיחכה לבואי או לבואו של ליפל. חזרתי אל ליפל, שבינתיים ביקר באחת הכתובות שמסרנו, והנה אני שומעת שוב את הכרכרה מתקרבת אלינו.

ריבובסקי פנה אלי: "שמעתי, העלמה ציטרינובנה, שאחותך גרה במארישין". ענית: "כן, אליה אנו רוצים לגשת, אולי חיים נמצא אצלה".

ריבובסקי: "האם אוכל להיכנס?" "ודאי", ענית, "רק הייתי מבקשת להיכנס קודם ולומר לה שאתה יהודי, אף על פי שאין טלוי צהוב על בגדיך. היא עלולה להיבהל".

ריבובסקי נענה לבקשתי, ואני נכנסתי לגוטקה לבדי. ביקשתי ממנה להיות

ויצאנו לדרך. הגענו לקרובו, שהתגורר בחצר שקישרה שני בתים בשני רחובות - דרבנובסקה ופודוצינה.

מאותו רגע, בשחר ה-7.6.1944, ירד חיים וידבסקי למחתרת, כשהוא מבוקש מטעם הקריפו והוונדר קומנדו של גטו לודז'. חיים התגורר במרתף שלושה ימים. חיים ביקש עזרה. עזרה חד-משמעית. הוא ידע שלא יוכל לעמוד בעינויים הוא פחד שמא יישבר מבחינה נפשית. הוא ידע שאין כל תקווה להימלט מדי הגרמנים, שגורלו נחרץ.

התייעצתי עם שלמה אוברבוים, איש מתוך מן האקוקוטיבה הציונית. הוא הסכים לדעתו של חיים אשר ביקש עזרה לאבד עצמו לדעת. התחלתי לפעול. הלכתי לבית מרקחת, שם עבד רוקח בשם כהנא אשר טרם פגשתי. האמנתי כי האיש יהיה מוכן לעזור לנו.

כשיצאתי משם ידעתי, שלא זו הדרך. ידעתי שצריך להיות מישהו שיהיה מוכן לשים את נפשו בכפו, הפעם כדי לעזור לחיים! אוכל הבאנו לו אני ואשת סודי, הלוניה, לסירוגין. בינתיים התחממה האווירה בגטו. החלו חיפושים. זונדר קומנדו פקד את ביתנו לעתים קרובות. פקדו גם את ביתו של ליפל. היות שחוץ מהלוניה לא ידע איש דבר, גם לא אנשים מהתנועה, גם לא שלמה אוברבוים, לא השיגו החוקרים דבר. את הלוניה לא עלה בדעתם לחפש ולחקור. אני השתדלתי שלא להיראות.

ביום שלפני האחרון לחייו של חיים באו מהוונדר קומנדו לשלמק אוברבוים ואמרו, שהם רוצים את חיים חי או מת, ולא - ייאסרו כל אנשי האקוקוטיבה הציונית. שלמק העביר לי את המידע.

בינתיים התקשרתי עם די"ר מיכל אורבך, ידידי ורעי, שהתגורר ברחוב בזוינסקה 11. הוא עודד אותי. הוא הסכים עם חיים, ואף היה מוכן לעזור. הר"ר אורבך התקשר עם

"חזקה", ועל כל השאלות לענות ולומר שחיים לא היה כאן כלל. וגם אמרתי לי שריבובסקי יהודי. יצאתי, וחזרתי עם ריבובסקי.

אחותי עמדה בניסיון, וכשהיא מפוחדת ורועדת כעלה נידף, ענתה על כל השאלות "לא ראיתי", "לא שמעתי", "חיים לא היה פה!"

יצאנו. כעבור כמה שניות ביקש ריבובסקי להיכנס לאחותי לבדו. בתוך כמה דקות חזר וידיעה בפיו: "אחותך אמרה שחיים היה פה לפני שעתיים".

אני: "אין אני יודעת על כך דבר וחצי דבר. עליך לפעול לפי ראות עיניך!"

ריבובסקי: "אם כן אבקש ממך למסור לחיים פתק התייצבות מחר בקרימנל פוליצי בשעה תשע בבוקר".

"לא אוכל לקבל את ההודעה הזאת, כי איני יודעת אם אמצאנו עד מחר בבוקר, וקבלת הפתק פירושה התחייבות. האמנם יש ברצונך להטיל עלי אחריות זו, מר ריבובסקי?" אמרתי.

הרגשתי שהרשמתי אותו בתשובתי. הוא הסתכל בשעונו ואמר: "השעה שתיים לפנות בוקר. לכי הביתה".

"מר ריבובסקי, הרשה לנו להיכנס לאחותי. אתה ודאי מבין את חרדתנו!" ביקשתי.

ריבובסקי הסכים.

נפרדנו. נכנסתי לאחותי. ליפל עדיין נשאר בחוץ על המשמר. רק בשעה ארבע לפנות בוקר הלכתי לחיים, וליפל עדיין על המשמר... שמא ישובו?!

מצאתי את חיים במצב עגום ביותר, רועד מקור, ועניבתו קשורה על צווארו. "החלטתי לחכות לך עוד חצי שעה. לאחר מכן לא היית מוצאת אותי בחיים", אמר.

השחר הפציץ. השמים היו אפורים כמו בשעת הערביים. נכנסנו לאחותי. חיים לבש מעיל גדול של גיסי, שהסתיר את פניו,

ממראות הגרשו

היינו מנצלים כל סדק. חברת החשמל שבגטו היתה מספקת חשמל לרכבת שהיתה עוברת בשטח שהתגוררו בו פולנים. הפולנים היו מניחים עיתונים בתחנות של טראנספורמציה - "pods". סבס ווילנר וחברו פרנקל היו מביאים אותם לגטו. אמנם בתדירות נמוכה, אבל בכל זאת היו מעשים מעין אלה.

שלושה מקורות היו לנו:
1. קריאת עיתון - חדשות יומיומיות;
2. הקשבה לרדיו - חדשות מורחבות;
3. מיקום מודעות אבל - מעקב אחר הנעשה בחזיתות.
לפי הנתונים הללו היינו מציינים לנו את השינוי במקומות הלחימה, ובייחוד העידו על כך מקומותיהם של הנופלים שלמדנו עליהם מתוך מודעות אבל ותנחומים."

מנחם רוסק, 8.2.94. גבעתיים

"כשפרצה מלחמת העולם השנייה ב-1939, היתה אחת ההוראות הראשונות, ליתר דיוק, אחת הפקודות הראשונות, להעביר את כל מקלטי הרדיו בשכונה למקום איסוף. את הרדיו שלי הגרמנים לא קיבלו, היה היה "ישן מדי". זה היה הדרבון הראשון לקחת את הרדיו עמי לגטו. כאן פירקתי אותו לחלקים קטנים, כדי שלא יבלוט המכשיר המאיים במוות, ושכל זאת אוכל להקשיב לחדשות. הסתרתי אותו בתוך המזרון. הוצאתי ככל דרך הארובה, והוא שימש לי אנטנה. במקום הרמקול הרכבתי אוזניות. בעת ההיא עבדתי כחשמלאי ב-
Electritzitswark.

הייתי מקשיב לרדיו כשאני שוכב במיטה, מכוסה בשמיכה.

שכניי בבית הלשינו עלי לקריפו. בא לביתנו סוטר (חוקר קריפו) הידוע לשמצה בכבודו ובעצמו. הוא ידע את אבי מלפני המלחמה, וניאות לקבל ממנו הבטחה, שאין שום רדיו מצוי בבית. למחרת הופיע מר בלמר - עם ארבעה שוטרים, ושלה אותם מיד לערוך חיפוש בחדרו של אבי. בלמר עצמו ניגש ישר למקום הימצאו של הרדיו, ולקח אותו עמו.

כעבור פרק זמן קצר, בא בלמר והחזיר את הרדיו. בקשתי היתה לדעת את החדשות יום יום.

כמה אנשים שידעתי אותם באו לקבל חדשות, והפיצו אותן בין אנשים שהיו בקשר עמם. ■

השמועות הבנתי, שעליתי על מוקד הקשבת רדיו... פרטים נוספים לא ידועים לי. אציין רק איך חשבת אז - האמנתי שזה המקור היחיד להקשבת רדיו."

אברהם שיכורג, 27.1.1994. תל-אביב

"אחותי פולה היתה בארבע שנים צעירה ממני. היא עבדה כמנקה במסעדה. היה לה חבר ושמו הניק שפירא, והוא קיבל עיתון Litzmanstadter Zeitung, והיה מביא אותו למספרה של אנשי מכבי האש. מלבד הכבאים היו באים עוד יהודים לקרוא את העיתון, שהיה מקור חשוב לחדשות. ביום 6.6.1944, יום הפלישה לגורמנדי, עצרו אנשי הגסטאפו את בעל המספרה. כאשר שמע על כך הניק שפירא, נפגש עם פולה ואמר לה, שהוא מבוקש ע"י הגרמנים. הם נדברו, שאם יתפסו אותו הוא יאמר: 'קיבלתי את העיתונים מחברתי פולה בצורת חבילה ארוכה'.

מקריפו טלפנו למקום עבודתה של אחותי, ואמרו שעליה להתייצב לפני קרימנאלפוליציי מהר ככל האפשר!"

ראיתי את פולה בדרכה לקריפו, כי גם אני עבדתי בקרבת מקום. שאלתי אותה לאן היא הולכת, ופולה לא ענתה לי.

אחותי פולה נעלמה, ועמה הספר וחברה הניק שפירא. לא ראיתי אותם עוד.

שמו של הניק שפירא מופיע במקום ה-15 ברשימת קשבי הרדיו העצורים, שמסרה הוועדה המרכזית לחקירת רצח נגד העם הפולני, סניף לודז'. הרשימה המקורית נמצאת בספרייה של אריה בן מנחם. שמה של פולה לא מוזכר.

הניק פרנצו, 6.2.94. תל-אביב

הניק (הנריך) פרנצו היה בגטו מתחילתו עד סופו. הניק עבד בשוואכסטרומ, ועמו עבד בחור ששמו יאנק גליקסברג, שבקשר אליו היו כל מיני שמועות. שמועות משמע "קשב רדיו".

המנהל אינג' דידוביק, שחשד בו סילק אותו ובמקומו מינה את הנריק פרנצו.

"זה היה מפעל אלקטרוטכני. עמי עבד חברי סטפן פרנדק. בשנים 1943 ו-1944 התגוררתי לבד בבית, ושם היינו מקשיבים לרטקטור גבישי. התחנה שהקשבנו לה היתה מקומית, "אוברקומנדו דער וורמאכט".

אחד הפציינטים שלו, שעבד במטל-אבטיילונג אצל חימוביץ, וביקש ממנו לדאוג לציאנקאלי. הד"ר אורבך הבטיח, שהסם ממית מיד, לפני שמספיקים לסבול. ביקשנו שלוש מנות: לחיים, להלונה ולי. חוץ מאיתנו לא ידע איש על מקום הימצאו של חיים (אף לא שלמק ושמואל ליפל).

הכול קרה בקצב מסחרר. האיש שאליו פנה הד"ר אורבך הסכים לעזור. הלונה הלכה והביאה את הסם. החבילה נמסרה לידי. התחלקנו בחומר. למחרת בשעה תשע בבוקר הערתי את חיים. הוא יצא מן המרתף, פניו אדומים ועיניו כמעט עצומות. "את יודעת, את עדה, שאת כל חיי מסרתי למשפחתי ולחברי. אני גם רוצה שתדעו, שאני יודע כי זכיתי. זכיתי להתחלת הסוף של הנאצים! הפלישה בגורמנדי היא התחלת סוף המלחמה!" חיים ביקש שלא נשכח אותו, ושנעביר את עצמותיו לארץ ישראל, אם נוכל.

נפרדנו. יצאתי. הלכתי לעבודה. זה היה יום שישי. בערך בשעה 11 התפשטה הידיעה, שחיים איננו עוד בחיים. מצאו אותו בחדר השירותים בחצר הגדולה בין הרחובות דרבנובסקה ופודוצינה... בכיסו נמצאו מכתבים. מכתבים למשפחה, לחברים ולי. ריבובסקי העביר אלי את כל המכתבים. מכתב אחד השאיר חיים אצל קרובו, שבביתו הסתתר, והוא השתמש בו אחר כך כאמצעי סחיטה כלפי בני ביתי. זמן רב היה סוחט מאתנו את לחמנו המוקצב. אך על כך בפעם אחרת.

שלמק עוד לנו בסופו של דבר לצאת מן הסבך, ולבסוף קיבלנו את המכתב, ומסרתי אותו לחברים שהיה מיועד להם. את כל שאר המכתבים של חיים לקחתי עמי לאושוויץ, וכמובן הלכו לאיבוד.

במעשיו גרם חיים, שיביאו אותו לקבר ישראל, שלא כמו אחרים, שנעלמו בלי זכר. החברים העלו את עצמותיו לארץ ישראל, והן נטמנו בבית הקברות בנחלת יצחק ב-17.5.1979. על מצבתו חרותים שמותיהם של כל המאזינים לרדיו בגטו, והיא הפכה לאנדרטה לגיבורי גטו לודז' שפעלו במחתרת. ■

עדויות

מצאתי לנכון להביא כאן כמה עדויות הנוגעות לעניין, ואשר עדיין לא התפרסמו:

בשיה וילנר, 1.1.1994. ירושלים

"אני לא יודעת כלום. בגטו עבדתי במחלקת האוכפים ב"סטלר רסורט". עברו שם סבס, שלאחר מכן נישאתי לו, וכן החשמלאי מסלו. מר מסלו היה החשמלאי במפעל. הם היו תמיד יחד. הם היו "ידענים": אנשי הסכיבה שאלו אותם, ותמיד היו להם תשובות.

ידענו שהם שומעים רדיו (כעת אני יודעת שהיו מקשיבים 12 שעות ביממה לסירוגין). פעם אחת עליתי על "הבוידעם" אשכ ברסורט, לא זכור לי לשם מה. מצאתי שם את סבס - בעלי (או עדיין לא היה שום קשר בינינו) ואת החשמלאי מר מסלו. לפי

ביקור בליטא 94

רות אלפרן בן-דוד

ני מהלכת ב־LAISVES ALEA, השנו אליזה של קובנה, שהיתה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם עיר הבירה של ליטא. וילנה נמסרה לפולנים. סיפירתי הרבה אודות הרחוב הזה (זה היה משהו שאפשר לספר), אבל לא האמנתי שאשוב להלך בו. רחב. ישר. מתחיל בגשר שעל נהר הניימן ומסתיים בכנסייה הרוסית, הסובור, שנראית מקצה הרחוב. לכל אורכו ספסלים ועצי ערמונים שיפרחו בעוד חודש. זכרתי פריחה לבנה וסגולה, אולי לילך? היום – מדרחוב, אז – נסעו מכוניות משני הצדדים והאנשים הילכו בתווך. בלייסווס אליה לא הולכים אלא מהלכים. למעט אותן מצעד ניצחון של הצבא האדום כשמנועי הטנקים התחרו בתרועות ההמון, שנדחק ונאסף מהרחובות הצדדיים והבחורות היפות הונפו אל הטנק להגיש פרחים ולנשק לחיילים וראו להן את כל התחתונים. אני יודעת שהיו גם ימי רודפים ונרדפים וועקות אימה והגרמנים צעדו פה בשפעת הדגלים והסמלים מזרי האימה אבל אנחנו כבר לא היינו פה. ראיתי סמליות רבה בעובדה שאהיה באותו מקום, בדיוק באותו יום, התשעה במאי וחיכיתי לחגיגה גדולה, אבל התברר שהליטאים מסרבים לחוג את היום הזה, שהוא בעבורם יום התחלת הכיבוש הרוסי, שזה עתה השתחררו ממנו והשנאה אליו כל-כך עזה עד שכבר שכחו, שאלמלא נכנס אז הצבא האדום היו הגרמנים מסיימים תוך זמן קצר את מלאכתם ביהודים ומתפנים אליהם. רק היהודים חוגגים, בבית הכנסת היחיד שנשאר. אחרי המלחמה היו קירותיו לוחות מודעות וכוסו במכתבים ופתקים של אלה ששרדו ושבו לחפש את הקרובים והידידים (לי לא היה מזל כזה). כעת הם צבועים בצבעי תכלת לכן ומעוטרים במגיני דוד וכתובות באותיות עבריות.

בית הכנסת ברח' DONELAICO-OZESKIENES היה מלא. ילדים לבושי כחול לבן, רקדו ושרו משירי "הארץ" והנוכחים אמרו לנו בגאווה שכל אלה יהיו בקרוב בישראל. בתום החלק הראשון של החגיגה נשאר חתני השמחה: לוחמי הפרטיזנים והצבא האדום, נשותיהם ואלמנותיהם. כמאה איש ואשה. רק חלק מהם ענדו את אותות ההצטיינות הרוסיים, שנראים כשריון ומעמדים את הרמטכ"ל שלנו בצל ואמרו שיש חשש ללכת כך ברחוב. כשהוזמנו

להישאר, התרגשתי עד דמעות וסיפירתי שזה החג הפרטי שלי והרבה שנים אני מחפשת את "הצבא האדום", כדי להודות לו אישית. הרמתי כוסית לכבודו ואמרתי לו: "ספאסיבה באלשויה!" שירי מקהלת הצבא האדום בקעו מהרמקול שבבית הכנסת, השולחנות היו ערוכים בכל טוב, ריח הדג המלוח נישא באוויר, וודקה נשפכה כמים ויהודים צעקו: "לחיים אידן, לחיים!" ושרו בידיש. עמדתי בתוך חבורה קטנה של נשים ששמעו שהייתי בגטו קובנה ושרנו משירי הגטו, גם את השיר שכל השנים אני מחפשת להשלים לו את המלים (ואין בארץ מי שידוע) על האם היהודיה שנאלצה לנטוש את ילדה בבית איכרים ופתאום אומרת לי אחת הנשים: הרי זה בדיוק הסיפור שלך ונושקת לי (ואין בארץ מי). לא יכולתי לשבת, לא יכולתי לאכול, סבבתי עם מצלמה ומכשיר הקלטה והבטחתי שאספר בישראל.

היו בקהל שזכרו גם את יום ירושלים (שחל השנה ב־8 למאי) והרימו כוסיות נוספות. מזווית עיני עקבתי אחרי גבי ויהל (אישי ובני) לראות איך הם מרגישים בעולם האתמול הזה שלי, ראיתי אותם נרגשים ומדברים על ירושלים ועל צה"ל. זמן רב ודרך ארוכה עברנו מאז הזלזול בכל דבר "גלותי".

היהודים עוזבים את ליטא. מי לארה"ב ומי לישראל, לנשארים סיבות שונות בעיקר "נישואי תערובת". היו שכמו הצטדקו בפני כאילו אני שופט, אחד אמר: בישראל תצטרכו לשלם לי ביטוח לאומי וכאן אני עוד עובד, אחד סיפר שהוא מקבל עדיין פנסיה מהצבא האדום, היה מי שסיפר שהוא רוצה לעלות אבל אשתו הגויה מתנגדת. היא שהצילה אותו מהגרמנים וכעת הוא "חייב" לה. אשה אחת, נאה ועדינה, סיפרה שבנה האחד ומשפחתו כבר בישראל ואילו בנה השני נפטר לא מזמן בליטא והותיר ילדים ואשה לא יהודיה. כל אחד והסיפור שלו, הזכרונות שלו, המצבות שלו. מי אני שאשפוט? רק חשבתי לעצמי כמה טוב שאני כבר בעולם אחר. את התמונות של המשפחה שלי אפילו לא הראיתי, וכי מה זה כבר משנה אם יש או אין מישהו בקובנה שאולי הכיר, אולי זוכר. "התקדמתי".

ביום שקדם היינו בוועד הקהילה. היתה לי "מטרה ברורה ומוגדרת": שמא גותרה

דודתי חווה ושבה לגור בביתה (למרות שהיתה חולנית ומפונקת), אולי בעלה, או התינוק שנולד בדרכים. שאלו אותי "את מכאן" ואמרתי "לא, ההורים". הם, כך אמרו, מטפלים רק ביהודים חיים, במתים מטפלים בארכיב שבויילנה ונתנו לי את הכתובת. הבחנה ברורה ופרופורציות נכונות. האם הושגה אחת ממטרות הנסיעה? האמירה בדבר הצורך לטפל ביהודים חיים עזרה לי לאזור אומץ ולבקש שיקבלו ממני את התה, קפה, אבקות מרק המרובים שסחבתי איתי בידיעה ברורה שאסור לי, בשום פנים ואופן, להרגיש שוב רעבה בליטא. לא רציתי לשחק את ביקור הגברת הזקנה אבל טיפשי לחזור עם כל הכבודה הזאת לישראל.

ברגע שפרצה האפשרות לנסוע לליטא התחילו הפחדים והמלחמה. מה שאני באמת רוצה זה למצוא את אבא שלי ואת אמא שלי ואת הסבים והסבתות ואת האהבה שלא היתה לי, אבל כזאת אי אפשר לספר וגם לא שאני רוצה לרחם על עצמי, לבכות את עצמי ואותם ולהתגרד בחרס הזכרונות, לכן אמרתי שאני רוצה למלא את החסר בויכרון שלי בידיעות ובעובדות. את זה מבינים, זה הגיוני וזה אפילו באופנה היום: "מסע שורשים". שורשי אוויר. כל דבר אצלנו הוא "מבצע", "מסע" ודורש מטרה מעשית.

מאחר שאי אפשר לקרוא בכמה ימים את הים שנכתב על שואת יהדות ליטא ועל גטו קובנה, העתקתי למחברת שלי את רשימת התאריכים מהספר של תורי (יגטו יום יום) ודיברתי עם כמה ליטוואקים. קיבלתי את כל הקשת: מהנוסטלגיה למחוזות הילדות ועד היורה הרתחת של השנאה והנקמה. שאלו אותי: מה יש לך לחפש שם? אמרו לי לעשות מה שאני חייבת (מה אני חייבת?) ולצאת משם מהר (שבוע? שבוע זה יותר מדי!), ביקשו ממני "להגיד להם" ("אריינזוגן") מה שאני חושבת עליהם (מה אני חושבת עליהם?), והיה מי שזעם כשאמרתי אליטוס, כשמה הליטאי של העיר ולא אליטא כלשון היהודים, שהנה אני כבר משתמשת בשמות שלהם ועוד מעט אהשוב שהם לא אשמים ושהיה לנו חלק במה שבא עלינו... אני מעריצה את אנשי-הלפידים, אני – לא יודעת לשנוא. אני בכלל לא יודעת עוצמות כאלה, דרך ההישרדות שלי היא לחיות בהילוך נמוך לא לתת לרגש...

לא להתמכר... לא...

הכתובת על הקיר "יידן נקמה" מטרידה את מנוחתי. מה רצו ההורים שלי ברגעים הקשים ביותר בגטו, בדכאו ובשטוטהוף (מדוע אני מקווה שהרגעים הקשים ביותר היו המחשבות עלי? עדיין כועסת? על מי? מחפשת אהבה? ממי?), הם לא לימדו אותי את השנאה. פעם, בגטו, ראה אבא שלי את בתו יחידתו בוצעת שרשרים כדי להיווכח אם יש אמת בשמועה שהם ממשיכים לחיות גם "אחרי" (הילדים הקטנים לא למדו ולא היו בשום מסגרת כדי שלא ליפול טרף קל להשלמת המספר שנועד למשלות. התגודדנו בחבורות, כשההורים עבדו למען הרייך ועסקנו הרבה בנושא ההישרדות). אני זוכרת את מבט הגועל והרחמים שנעץ בי. עמד מורם על המדרגות, כמו אלוהים שלא יודע מה קורה בעולמו ונשא באוזני בת החמש נאום על אהבת הבריות. אני רוצה לדעת האם גם אנשי ה.ס.ה. היו בעיניו ראויים לרחמים, לפחות כאותן תולעים. אל תדאג אבא שלי, אני לא יכולה להרוג אפילו ג'וק. אני לא מזיקה לאף אחד ואין לי כוח להגן על עצמי. את אבא חיסלו בצעדת המוות מדכאו. ממש בסוף המלחמה. אולי "צלם האדם" הוא שנתן לו כוח ושמר עליו עד לימים האחרונים ואולי - האהבה אלי והתקווה לשוב אלי. אבות הרי אוהבים את ילדיהם, לא?

בימי הלבטים שלפני הנסיעה מצאתי בעיתון את מחזור השירים של צ'סלב מילוש "ליסא, מקץ 52 שנה":
עיר הנעורים

נאה יותר היה שלא לחיות. ואילו לחיות לא נאה הוא, / אומר זה ששב מקץ שנים רבות / אל עיר נעוריו. לא היה שם איש / מאותם שפסעו ברחובות האלה, / ולא היה להם עכשיו דבר זולת עיניו. / הוא פסע ומעד והביט במקומם / באור שאהבו, בלייך שפרח שוב. / רגליו היו, על אף הכל, שלמות יותר / מרגלים שאין להן קיום. הריאות שאפו אוויר / כהרגלם של החיים. הלב הלם / תמה על שהוא הולם. דמם רץ עכשיו / בגוף, עורקיו הוזנו אותם חמצן. / הוא חש בקרבו את כבדיהם, את הלבליים והמעים. / הגברות והנשיות שהיה היו, נפגשו בקרבו, / וכל בושה, כל עצב, כל אהבה. / אם ההבנה היא בגדר השגתנו, / חשב, הרי זה ברגע אחד של השתתפות בצער הזולת, / כשאובד הדבר שהיה מוחצה ביני לבינם, / וגשם הטיפות מאשכולות הלייך נשפך על הפנים / שלו, שלה ושלי, בד בד.

אני אסע, החלטתי, ואני אביט במקומם, כי אין להם עכשיו דבר זולת עיני ואני אחוש אותם בקרבי בעצב ובאהבה ואולי סוף סוף תיפול המחיצה. מסע אל האהבה והפיצוי והנקמה. התהלכתי בלייסוועס אלעיה כמו שחלמתי: לבושה

היטב (אם כי לא כל-כך מהודרת כמו אמא שלי), שלובת זרוע בין שני הגברים היפים והבריאים שלי ורק הבת הצחקנית שלי חסרה לי. רגע הייתי אמא שלי ורגע הייתי ילדה קטנה וביקשתי שיניפו אותי באוויר עם כל צעד שלישי (70 ק"ג) ושיקנו לי בובה.

התאכסנתי במלון LITOVA בפּינת LAISVES-DAUKANTO, שהיה מפואר והיום הוא עלוב ומוזנח. אז גרו בו ראשי השלטון הנאצי ואולי ישנתי במיטה שבה ישן איזה הוכשטורמבנדפיהרר או יורדן, מפקד הגטו. אכלתי במסעדה המפוארת METROPOL (שהיתה שם לפני המלחמה ואני בטוחה שאמא שלי, שאהבה את החיים הטובים, גם היא אכלה שם), לא רחוק מהמקום שבו הייתי מאוד רעבה, על ידי בית הילדים מס'

ליסא 1994. ביה"כ בקובנה "קור שויל"

4, בפּינת הרחובות DAUKANTO-KESTUCIO.

נכנסתי לחצר וישבתי על סף הדלת בכניסה האחורית, שם מצאה אותי מלכה. חשבה שכלב עזוב או חתול מגרדים בדלת ומצאה ילדה. אני רוצה לחשוב שזה היה בחורף ולא היה לי מעיל (דליה רביקוביץ כבר כתבה "ימים שלא היה לי מעיל") כדי שאוכל לרחם על עצמי עוד יותר, כאילו הסיפור לא די "דרמטי". זמן רב שמרתי את מצוות ההורים ולא דיברתי, באחד הלילות, כששרה לנו שיר עברי אסור, שמעה קול נוסף, בכל בכל פעם שהתקרבה השתתקתי, עד ש"נתפסתי" ואז "נפתח סכר". זכרתי אפילו את הכתובות של הקרובים בארץ. איך עשיתם את זה אבא אמא איך הצלחתם לתכנת אותי לזכור לתמיד את מה שחיביים לשכוח.

לא נכנסתי. היום שם בית תמחוי והיה איתנו דובר ליטאית שהסביר מי אני והיו נותנים ולא נכנסתי. ישבתי על הסף וזכרתי את הילדה ההיא שמישהו השליך שם. לא מבינה. הצילו ילדה, דוברת עברית, עם תלתלים ועיניים שחורות, תוך סיכון החיים וזרקו. אולי קיוו שמישהו יבוא ויבקש וישלם ואף אחד לא בא. מה עשו איתי? ומה היה קורה אם לא הייתי זוכרת את כל מה

שההורים תכנתו אותי לזכור ולא הייתי חיה את החיים שלי, שנראים לי כעת נפלאים ומלאים. אני מקשיבה למכשיר ההקלטה שהיה לי ביד, שקט. הסליל סובב ולא דיברתי במשך כמה דקות.

קובנה, רח' קאנטו מס' 5. קרוב לנהר, ליד תחנת מכבי האש שלא זכרתי. את כתובת הבית של סבתא זכרתי. זה היה בין הדברים המעטים שהייתי בטוחה שאני זוכרת ולא המצאתי ולא אימצתי. אולי מפני שנהגתי לברוח כשהלכתי עם אמא שלי ופעם מצא אותי שוטר והחליטו לשנן לי את הכתובת ואולי קבעו איתי פגישה שם? אחרי המלחמה הייתי מסתלקת מבית הילדים והולכת לשם ועומדת שעות ומחכה. גם אז נכנסתי לחצר וגירשו אותי האנשים שבעבר חיכו אלי ואמרו לי "GRAŽIOJA MERGAITE" כי כבר לא הייתי ילדה יפה עם תסרוקת קוק וסרט. עמדתי כמו עכשיו ולטשתי עיניים אל פתחי המרתף שבגובה המדרכה, שם היו צנצנות הוורניה והכיבושים שסבתא שלי היתה מכינה ותחבלתי איך אפשר להתגנב ולאכול. סיפרתי על הבית לבני המשפחה שלי, הבטנו במפה כמו אנשים גדולים ובוגרי צה"ל ויודעי ניווטים והתחלנו ללכת ומשהו משך אותי ועזבתי אותם ופניתי הצידה והגעתי בדרך קיצור ועמדתי מול הבית בקאנטו 5 כאילו רק אתמול. נכנסתי לחצר, שם היתה חונה הטרוניסקה של סבא שלום ונכנסתי לחדר המדרגות והיתה לי הרגשה שהרהיטים הכהים של סבתא סלווה עדיין מאחורי הדלת, כי למרות המריבה הגדולה שהקימה לא היה אפשר לקחת אותם איתנו לגטו וחבל, הם יכלו לשמש חומר הסקה מצוין וזה עדיף מלהשאיר אותם בידי השכנים הליטאים שלא יודעים למרק אותם כמו שסבתא שלי מירקה. לא דפקתי בדלת, לא הייתי בטוחה באיו קומה. ארבע קומות.

יצאתי לרחוב, שהוא קטן מאוד וראיתי בקצהו את בית הדואר הראשי. לשם הלך סבא, לטלפן לאבא שלא יצא לרחוב, כי הליטאים משתוללים וחוטפים יהודים וסבתא שלי ראתה איך הם לוקחים אותו ואולי גם שמעה את בכיו, למרות שרוח'קה "המסתדרנית", שהלכה איתו, אמרה לו "אונקל, דערהאלט זיך" שפירושו: דוד, תחזיק את עצמך והוסיפה לי "כולם הכירו אותו בקובנה". עכשיו הנבתי שהוא קפץ רק אל "מעבר לפינה", כמו שאמר יהל.

כך התחילה האימה. הליטאים חרוצים לא יכלו להתאפק עד שהגרמנים יגיעו ועשו שפטים ביהודים שאיתם חיו ועבדו וסחרו ואצלם תפרו בגדים ותיקנו שיניים. היום יש שם אין ספור ויכוחים בנושא היחסים בין יהודים וליטאים ויש לזה הד במאמרים בעיתונים ובמכתבי קוראים. היהודים מתלוננים על אפליה, הליטאים לא "אוהבים" אותם, מה לעשות, כאילו שהם אוהבים את הליטאים, והליטאים טוענים

שהם עזרו לגרמנים לטבוח ביהודים מפני שהיהודים עזרו לרוסים לכבוש את ליטא. מדברים על סימטריה, לא מדברים על הקנאה שקינאו ביהודים החרוצים ולא על הקנאות הקתולית הנבערת שלהם (למרות שהיו אחרון השבטים ההונים לקבל את הנצרות). "שיעור היהודים שנרצחו בליטא בתקופת השואה הוא מן הגבוהים ביותר באירופה - 94%"; כתב פרופ' דב לויץ במאמרו "הנושא היהודי בעיתונות של ליטא", בעלון מידע שנקרא בשם הטעון: "הפשע והעונש".

הבית נמלא אנשים ועצות ובכי והשם "געלע טורמע" הפך למפחיד יותר מה"באבא יאגה" שאוכלת ילדים שלא אוכלים את הדייסה ובמילא לא היתה דייסה. המדריך אמר שהוא יודע איפה ה"געלע טורמע". היום יש שם לברטוריה אבל יש דרישה להסב אותו שוב לבית סוהר כי התרבו מאד הפושעים ואנשיט מפקדים לצאת לרחוב. "מגיע להם".

עמדתו מול התגלמות האימה של ילדותי: בנין גדול ברח' מיצקוויצ'וס, כבר לא צהונג והמדריך אמר שלא פה הרגו את היהודיג ("היהודים" זה סבא שלי, שאהב אותי, שהיה מסיע אותי בטרונישקה שלו). לקחו אותם למוסך בעיר, או לפורט ה-4, או ה-7. מהו עוזבים את ליטא וכבר לא ביקשתי לראות את המוסך שבו אולי נגאל סבא שלום ממה שחיכה לנו, שנשארו בלעדיו.

מחצית מגרות היזכרון שהבאתי אתי נותרו ללא שימוש. נר אחד הדלקתי בלודי ואחוז בליטא ואחד בפורט ה-7 (צעיר ליטאי עזו לנו להגן עליו מהרוח והדליק במחצית שלו. זה למחפשי הסמליות) ואחד בפורט ה-9. בפורט ה-4 עברו פועלים כדי להכשיר לגידול פטריות (האם פטריות זקוקות לריזון הפחד?) ובבית הכנסת אמרו לי בבקשה, אפשר להדליק נר נשמה חשמלי. הגבאי שאל אותי לכמה נשמות, אמרתי אמא ולחץ על מתג אחד, אבא, לחץ על שני, המשכתי: שני סבים, שתי סבתות ואמרתי לו תדליק כבר את כל החנוכיה וחשבת זה במילא לא מספיק. כששאל אותי לכמה זמן עניתי בתימהון: עשרים וארבע שעות, כמו נר נשמה, אבל נדמה לנו שכאשר יצאנו, הנרות כבר לא דלקו. לא, לא כעסתי. כששאלתי את הגבאי כמה צריך לשלם אמר שאשיט בקופסא. אני לא מהנדבנים לצרכי דת אבל תרמתי, לפחות תמורת הדלקת הנרות... מיד צץ לו יהודי ששאל כמה ואמר שזה מעט וגברת שאמרה לו תעזוב אותם הם מישראל ולי אמרה הם מקבלים מספיק כסף אל תתני להם יותר ואני הוספתי סכום נכבד והרגשתי בחילה ישנה וכעס על עצמי שלא יודעת לכעוס ולהגיד "לא".

גם בגטו לא היה מקום להדליק נר. במקום שהיה השער ולידו הבית שלנו, ניצבת מצבת אבן ועליה כתוב: "בשנים 1941-1944 במקום היה שער הגטו של קובנה".

בניין המשטרה הליטאית עומד על תילו. שתי קומות, בשניה - מרפסת. מי שעמד עליה יכול היה לצפות על השער והפיל את חיתתו. איזה מלים גבוהות לתאר פחד מרטיב.

חלק מהבתים הקטנים ניצלו מהאש ששילחו הגרמנים והליטאים, כדי לאלץ את יושבי המלינות להתיצב מול הגורל שהועידו להם. דמיינתי לי את השער ועברתי בו חוזר ועבור, נכנסת ויוצאת ואין עוצר. השמים היו כחולים, השמש זרחה ועצי הדובדבן פרחו. לא השיטה. רוב הזמן האיר לנו מזג האוויר כמו להכעיס. בסימטאות האלה התרוצץ אבא שלי בזמן האקציה (איו מהן?) נושא אותי בשק על גבו, להברית ממלינה למלינה. מריה מוות בחושים של חיה נרדפת. אולי אחרי זה גמלה אצלם ההחלטה?

ה"גטו הקטן" פונה למגורי הליטאים עוד באוקטובר 1941 ותושביו נדחסו לחלק השני, שהלך והתדלדל מיושבו. שם לא שילחו אש (רק בבית החולים, על הרופאים והחוסים בו) ובתים רבים שרדו שם עד היום. בתי עץ קטנים, חלקם צבועים ומטופחים וחלקם כאילו לא נגעה בהם יד מאז, כמו אותו צריפון שנייר הזפת שציפה את קירותיו גלוי לעין כי הסירו את שכבת העץ החיצונית להסיק את הבית. ברב החצרות גינה לפרחים או ירקות. הסתובבתי בידיעה של אין סיכוי, אבל אולי, בכל זאת, משהו יבלית. זכרתי שבחצרו של הבית שלנו היתה מזרקה עגולה - יש בארות עגולות. אשה אחת, שיצאה לראות מי הם אלה שמרחחים בחצרות, שמעה תקציר מפי מורה הדרך שלנו. למשמע המלה "גטו" הצטלבה ואמרה ברגש רב "NE DOG DIEVA" (ישמור האל). הבן שלה נשא יהודיה, עלו לישראל וכעת הם באוסטרליה. עוד סיפור. צילמתי וצילמתי, אולי התמונות תדברנה, אולי מחר יבנו שם בתי קומות ובעיקר כדי לשתף גם את הילה.

ברח' PANIRUS ראיתי את המקום שבו עמד הגשר שחיבר את שני חלקי הגטו כדי שהתנועה תוכל לזרום מתחתיו והחיים בחוץ יימשכו ללא הפרעה. כמה הרימו עיניים וראו אותי עוברת עם אמא שלי כשהשוטר היכה אותה בעוד היא נאחזת מחזיקה ומכאיבה ליד שלי ומסננת לי ככעס: "דו זאלסט מיר נאר יעצט נישט וויינן" (את, שרק לא תבכי לי עכשיו)? הנה באות הדמעות ועדיין אני לא יודעת אם מותר. אסור. צריך להכין ארוחת צהריים.

ליד הגשר עמד הבית שבו גרה סבתא עם רוח'קה. את שמיכות הפוך הרכות שהיו קולטות אותי באהבה, כשהייתי מזנקת עליה, לבטח קרעו כדי למצוא את הזהב שהיהודים תמיד מחביאים וסבתא שלי נרצחה בשטוטהוף בשמלה פרחונית ש"לא התאימה לה" כפי שסיפרה לי רוח'קה שהיו

לה עיניים של תופרת. הן הגיעו לשם ביולי '44 סמוך לסוף המלחמה ולא הספיקו אפילו להטביע בהן מספר.

ביקשתי לראות את כיכר הדמוקרטים שם בערכה האקציה הגדולה (28.10.1941). עדיין יש שם מגרש ריק, אם כי על חלק מהשטח כבר בנו בתי קומה. זכרתי בתים גבוהים, שרד בית אחד בן שתי קומות שהיה כבר מחוץ לגדר כששרפו את הגטו. הוא נראה די גדול לעומת הבתים האחרים ששרדו. הגטו הוקם בסלובודקה (ויליאמפולה) שהיתה פרוור של יהודים עניים ולהם בתים קטנים ודלים. היתה שם ישיבה ידועה, בנו לה בניין חדש שעומד על תילו ונושא שלט זיכרון, אבל כבר לא הספיקו ללמוד בו.

כל הזמן אני מנסה לאמת את הזכרונות שלי. אולי זאת "מטרה" להצדקת הנסיעה? האם באמת היו כל הדברים האלה? 30,000 איש רוכזו בכיכר. יום תמים נמשכה הסלקציה. אני זוכרת התרגשות רבה ושעה מאוד מוקדמת של בוקר כמו שילדים זוכרים את הטיוול השנתי. עמדנו וחכינו (בספרים כתוב בלי אוכל ובלוי מים ובלוי מקום לשבת) ואמא שלי הסתכנה וישבה לרגעים בין האנשים שסביבה, על הכיסא המתקפל הקטן שלה, שהיתה לו דמות ארנק תלוי על הזרוע. זאת היתה רק ההתחלה. איך עמדה בתלאות שבאו עליה אחר-כך, איך צעדה בקבקי העץ ההם לעבודה בשטוטהוף? איך חפרה את החפירות ההן לפנצרים של הגרמנים? איך היה בה כוח לקבל את ההחלטה ולגזור עלי חיים. איך יכלה לוותר עלי. היום, כשיש לי ילדים, זאת שאלה - אין לי מלת תואר מתאימה.

ש' ביקש שאצלם את הדרך המוליכה מהגטו לפורט ה-9 כפי שראים אותה מכיכר הדמוקרטים. מה הוא זוכר? לא צעדנו ולא הובלנו, נסענו במכונית לפורט ה-9. סמלים סמלים. היינו שבעים מאוד כי אכלנו ב"ויליה", מסעדה מפוארת ("של המפיה", לחשו לנו) ברח' וארניו (VARNIO), בשטח הגטו, ליד בנין האלטסטנראט. נשאלתי אם זה לא מפריע לי ואמרתי לא, אולי אפילו להפך. איזו רמיה יש בסמלים שכל אחד יכול להטות אותם לרצונו ולנוחיותו.

הייתי מודעת לחילוקי הדעות סביב המוויאון ונסיונם של הליטאים להמעיס את חלקם של היהודים במקום ולהבליט את החלק שמתעד את סבלם של הליטאים תחת השלטון הרוסי, עליו הצביע מורה הדרך היהודי שלנו ואמר: לכאן אנחנו לא נכנסים, ומדהים איך היה לי ברור מיד מי זה "אנחנו" ושגם אני חייבת לנהוג כך. אחר-כך אמרנו זה לזה שחבל, כי כדי לדעת על מה אנחנו צועקים צריך לפחות לראות במו עינינו. ואולי כך חושבים מי שלא, כמעט אמרתי "מי שלא משם". לפעמים זונות המלים. כל הביקור באתר הזה היה בהשפעת הוויכוח. לא היה לי רגע

או מהורי, ימצא כאן. זהו? זה מה שאני חושבת? ומה עם הליטאים שסיכנו את חייהם למעני אפילו אם בעבור כסף? זה מה שבאמת אמרתי? אני מצטערת שלא הפעלתי את מכשיר ההקלטה שהיה בידי, אבל כאשר פנתה ללכת דיברתי לתוכו ועכשיו אלך להאזין ולראות כמה ואיך זכרתי. אימת אי הדיוק מכבידה עלי כאילו אני ספר ההיסטוריה.

כל השבוע היינו עסוקים בנושא שימור זכרונות העבר. על הגבעה ליד הפורט ה-4 עדיין ניצב מגדל שמירה חלוד ומתפורר, ניסיתי, למרות השמיים הכחולים, לחזור לימים ההם, לחשוב פחד, רעב, צינויים, השפלה, חרון אין אונים. אולי לערוך לתיירים מופע אימים אור-קולי, צעקות, יריות, פעלולים. (המקום הוא ממש אמפי-תיאטרון טבעי). אולי משחק לילה, "הבריחה מהמצודה". קור ששרר בפורט ה-9, אני רציתי להרגיש אותו נושך יותר והנה יהל ראה שבונים שם תגורים. אולי יבואו יותר תיירים אם לא יהיה כל-כך "קך ומדכא". הם ישבו שם בנוחיות וישמעו על שואת יהודי אירופה ויקנו מזכרות בחנות המוזיאון (כמו גם ב"יד ושם"). אולי ילדי הליטאים, שיבואו עם מוריהם ללמוד על הסבל שסבלו מידי הרוסים יבקרו "באותה הודמנות" גם בחלק "השני של המוזיאון?" זכרתי את "פארק אושוויץ". אולי הפתרון הוא בתיירים יהודים מארה"ב ומישראל שיירשו לבקר באתרי זיכרון יהודיים, ואז נצטער שאנחנו מעשירים את הליטאים. למה שהליטאים ישמרו את ההיסטוריה שלנו, שמוכיחה את אשמתם, אם אין להם רווח מכך. אני לא יכולה ולא רוצה לחנך אותם. אני לא יכולה לאלץ אותם לשמור את ההיסטוריה מפני שאני מאמינה שצרכים לזכור ולשמור שלא יקרה שוב. אולי צריך לברר מה חשוב לנו יותר, שימור אותנטי ש"אין לו קונים" או להתפשר. חורבות בית כנסת, נתון לחסדי פולנים וליטאים, בעיירה קטנה ונידחת שלא נותר בה יהודי, או אגף נוסף ב"יד ושם".

סביב הפורט ה-9 שטחי דשא ואגם קטן. עד לא מזמן עמד שם ביתו של איכר ליטאי. כן, אמר בעדותו, הוא שמע מדי פעם יריות וצעקות. כ-9000 איש ואשה ילדים וזקנים, הובלו מהגטו, באקציה הגדולה. איזו צעקה זאת היתה ומה רב פה השקט. אנדרטת אבן ענקית, כבודת סמלים ומרשימה, בסגנון האמנות הבולשביקית, זועקת אל השמים שסוף סוף ריחמו עלי והאפירו.

כל ערב חזרנו למלון. "אוי, אתם במלון? חבל על הכסף..." שמענו מפי כל יהודי שפגשנו, כשהעזתי להגיד שזה הכסף שלנו אמרו לי: "חבל שהגויים ירוויחו".

הציעו לנו מדירה בת שלושה חדרים, שהשרתה עלינו דיכאון ועד מיטה בבית פרטי, בין יהודים, אבל שמחנו שבחרנו

מיטלטלת בין המבוכה לגאווה. תוך כדי כך הוסבר לאנשים במקום שאני ניצולה מגטו קובנה ו"האחראית" ניגשה אלי וביקשה

קובנה. העיר העתיקה - רח' מאפו. (מאפו היה תושב קובנה)

תצלום שלי כי הם עומדים לערוך טקס לזכר יהדות קובנה ואני עונה ברוסית רצועה (שהיא ההצדקה שלי במקרה שאני לא מדייקת בדברים, כדי למנוע טעות "היסטורית"), שאני אחשוב בדבר והיא מוסיפה, כנראה כדי לרצות אותי, שהם רוצים גם תמונות של הורי כי הם רוצים שיזכרו את אלה שניספו בדכא ובשטוהוף ואני אומרת לה שעלי לחשוב בדבר ולהתייעץ בישראל באנשים שקרובים לנושא המוזיאון הזה (הנה, "אמרתי לה", וכאילו זה לא יוצא מפי שלי) וכשהיא ממשיכה ללחוץ אני אומרת לה: "אומיניה ניטו טיפר פוטוגרפיה טולקה ויזאלו" (אין אצלי תצלום, רק בישראל) ויוצאת משם שפופה וחוששת, שמא פגעתי באדם הלא נכון (הרי היא-הם מנסים דווקא לשמר את הזיכרון), ועדיין לא בטוחה אם נהגתי נכון ומה היו רוצים הורי ומה רוצה אני. כשהיא אמרה לי - לא כל האנשים אותו דבר - וביקשה ממני סליחה, אמרתי לה: את לא צריכה לבקש ממני סליחה, את לא עשית לי שום דבר. מי אם כן צריך?

פנינו לחדר אחר, לתצלומים אחרים ובלי משים שרנו את שיר הפרטיזנים, חיים ברגמן בידיש, יהל בעברית ואני חלק כך וחלק כך. הגיעה מי שהוצגה בפני בשם ZITA NEKROSAITE מנהלת המוזיאון ודוברת אנגלית. היא נשאה מצלמה, מלווה בנושא מנורת פלש וביקשה רשות לצלם אותי. סירבתי. אני לא זוכרת אם שאלה אותי מדוע או שהתשובה, שהתהוותה באותו חלקיק שניה פרצה מפי בלי שנשאלתי (אולי כבר נזהרה): אמרתי שאני מאוד שמחה שיצאתי מהארץ הארורה הזאת בחיים, לא ב"אשמתכם" ואין לי שום סיבה שמשהו ממני

אישי. הייתי נציגה של העם היהודי, מילאתי את חובתי, כמעט שנאתי, אמרתי "להם" את דעתי שלא בדקתי אם אמנם היא דעתי ואני לא מרגישה מנצחת.

נכנסנו למצודה, בניין לבנים אדומות, אחת משרשרת המצודות שנבנו ונחפרו באדמה בידי הצארים במלחמת העולם הראשונה, כדי להגן על קובנה מפני הגרמנים, ובמלחמת העולם השנייה שימשה כמקום הוצאה להורג של יהודים בידי הגרמנים והליטאים. צמד חמד. 80,000 נרצחו שם. רובם יהודים.

המדריך הראה לנו חדר בכניסה ואמר שזה היה החדר בו התקיימו הביקורים ואמר לגבי ולי - תיכנסו - וליהל אמר לחכות - ואתה תהיה האסיר - ובעוד אני צועקת בקרבי - בקרבי (עכשיו הבנתי את מלא משמעות המלה) לא, הילד שלי לא! זה לא משחק! וכבר אני שומעת את גבי שלצידי אומר לו, ואת יהלי שלי שבחוץ אומר לו, בקול אחד, שלא יעשה עוד אף פעם כדבר הזה... אנחנו לא צרכים הצגות.

סובבנו בין חדרי האסירים וחדרי הצינוק תוך כדי הסברים מפי מר חיים ברגמן שיש לו ידע רב בנושא. הוא הדריך אותנו בפרוודורים ובמנהרות האפלות וגם הכניס אותנו בנבכי מלחמות היהודים מי באמת היה מארגן הבריחה ואיך נתקבלה העדות ונתגלתה האמת ואני חשבת עליהם, יחידת זונדר קומנדו, לשרוף את גוויות אלפי הנרצחים ולהשמיד את הראיות ועל הפחד איך ומה לעשות כדי להרגיש את הפחד המשתק, שעליו התגברו הבורחים.

הבריחה מהפורט ה-9 הוא אחד מסיפורי הגבורה שאוהבים לשמוע בישראל. "עובדה שהיה מה לעשות, הרי במילא לא היה להם מה להפסיד".

חשבתי על ההורים שלי ועל כל אלה שהיו הורים או בנים, שהיתה להם אחריות לאחרים וקיוו - אפילו כשלא היתה תקווה - כי איך אפשר היה לדמיין שטניות כזאת. זכרתי את זאב שאמו מנעה ממנו לפעול נגד הנאצים כי לא רצתה שהיהודים יקללו אותו אחר-כך.

הגענו לחדר שבו טרחו על תערוכה וראינו את הקיר הממוגן בזכוכית שעליו חרתו יהודים שהובאו מצרפת (מה לעזאזל מנע מהם לרצוח אותם בצרפת?), את שמותיהם ומלותיהם האחרונות. אני מביטה בחדר ההומה מאנשים וחושבת: הרי יש ארבעה קירות... ופתאום הילד הישראלי שלי, שאין עליו אימת הרשות ואין עליו כל מורא (לפעמים זה מפחיד אותי, לפעמים אני גאה ולפעמים קצת מקנאה), מקים מהומה וכועס שצובעים את הקירות ומעלימים עדויות ומורה הדרך מנסה להרגיעו ולהבטיחו שהוא כבר מבקר פה שנים רבות ולא נמחק דבר והוא מסביר את הדברים לאחראית במקום וגם היא מנסה להרגיע את יהל ואני

במלון.

מלבד הג'וקים בשירותים והמיטות שלא הוצעו, קידמו את פנינו חדר ענק, ששרידי עבר מפואר ניכרים בו ושלווה חלונות גדולים ולהם מושבים רחבים מעץ, שם ישבנו גם צפינו על הרחוב הראשי "שדרות לייסווס" (שדרות החופש). השלטים הנושאים את שם הרחוב חדשים ולידם כתמי טיח בהירים במקום שהוסרו השמות שנתנו הרוסים. השמות הישנים דווקא עזרו לי לקרוא לזכרונות שלי. חלק מהבניינים שרדו מאז ובהם אולי אותן חנויות בגדים שאמא שלי היתה נעלמת בתוכן. שתי קונדיטוריות. אולי אותן שבהן עשו את כדורי השוקולד ההם, שהבטחתי לפטס בהם את עצמי עד ורא והנה טעמם תפל והלחם מרובה על השוקולד. אף אשה לא דומה לאמא שלי וכל ילדה קטנה מעוררת את קנאתי עד כאב. בשעה שמונה מתרוקן הרחוב הראשי של קובנה למרות שאור עד אחרי עשר. אור רך ונעים ומזג אוויר אביבי וחבל להסתגר בין הקירות. אנשים פוחדים. מדברים על מפייה, על חוליגניזם, על אנטישמיות. כל הזמן הזהירו אותנו. הפחדו אותי כאילו כלום לא השתנה. קונים סיגריות אמריקאית בודדת ומכרים ברחוב מבקשים משיכת עשן. בחנויות יש מכל טוב אבל המשכורות הנמוכות לא מאפשרות. שיקנאו. זה לא ייתכן אמר יהל, יש פנסים רבים ברחוב סימן שיש חיי לילה. אי אפשר למצוא כוס קולה. אין אף קיוסק פתוח. איפה זה ואיפה דיזנגוף שלנו. בבאר של המלון (עדיין ממשלתי) עמדה המלצרית לסגור ואמרה שהיא כבר עייפה אבל אנתנו רעבים אמרנו, רגילים לשירות מעולם אחר והתחננו לכמה פרוסות לחם ומשולשי גבינה. אכלנו אותם בחדר, הבנו מדוע אסור לשותות את המים מהברז וקינחנו בברכה ששמענו מפי הרבה יהודים: "שישארו כאלה, עוד זמן רב".

כשהלכנו לחגיגה בבית הכנסת שמחנו שהחלפנו לבגדים מהודרים יותר כי המאורע היה מאוד חגיגי ושמחנו גם ש"הגוי", הנהג שלנו, ראה איך היהודים חוגגים ומכבדים את היום ואת בית הכנסת שלהם. הנה, כבר נדבקנו... יום קודם, נכנסנו איתו לבית הצנוע של ש' כשהיא ראתה אותו מביט סביב ומתפעל משתילי המלפפונים שנבטו בצנצנות, מוכנים לשתילה באדמה שזה עתה נעדרה, אמרה לנו שהיא דווקא רוצה ש"הוא" יראה איך היהודים. ליד המצבה לא חדלה לדבר אליו וכששאלתי אותה מה יש לה כל כך הרבה להגיד לו, ענתה שהיא רוצה שהוא ידע לו מה שהם עשו לנו. שידע. והיגדת לגוי. אנב ש' נשואה לגבר ליטאי מרשים שהיא מעידה עליו שהוא יותר יהודי מהרבה יהודים. את המשפחות של שניהם הגלו הרוסים מלוודי לסיביר בעוון בורגנות. לא היה שם מבחר גדול, שדכנים לא

התדפקו שם על דלתה ואמא שלה לא התנגדה לנישואיה לגוי. הוא עזר להם מאוד והיה כל כך אדיב ונדיב ויפה, אמרה בעיניים מאוהבות של אשה בת 60. אין סוף לסיפורים.

קטקישוק, לזרזי, המקום שבו אני רוצה להישאר עוד.

בעמק הקטן ההוא שהשם גיא ההריגה גדול מדי בשבילו וקטן מדי.

ביצת מים מכוסה בחבצלות צהובות, שמים כחולים כמו שלנו ושקט. שם אני רוצה לשבת "פאריטעמעטע" כמו בשיר על פונאר. שם מתאים לי הכול. ללכת בדרך שבה נהגו בהם והאיצו בוקנים וחולים וילדים קטנים ערומים כולם בקור של ראשית החורף. כמה קר שם בראשית נובמבר? לא חשוב הקור - הבושה, העלבון, האכזבה משכנים וידידים ומהאלוהים שבדרכיו הלכו. האכזבה הזאת לפחות נמנעה מסבתא שלי. "הניה רייזל האט געדרייט דאס היניס קאפ", סיפרו לי ולא הבנתי מה זאת אומרת "סובבה לתרנגולות את הראש" כלומר, לא הלכה לשוחס... אבל היתה לה אמונה אחרת וגם היא הכזיבה. סבתא שלי האמינה בסוציאליזם והיתה עומדת ונואמת על ארגו בשוק. כעת טוענים הליטאים שהיהודים הביאו עליהם את הרוסים. והיא האמינה שתציל את האיכרים הנכערים בלודזי מהניוויל והעוני.

בעמק הזה תפרו את הבור, דחפו אותם אל שפתו וירו מהגבעות שמסביב במכוונות יריה. 3.11.42. אני עוצמת עיניים וקוראת לרוחות. סבתא שושנה, כרותת שד, במשמניה המכובדים וסבא יקיר אדום השיער (גם במפשעה?) יד ביד או אולי עזרו לאטקע שהיו לה שלושה ילדים: בת ובן ובת תאומים, שנולדו ביום הכיפורים והיה להם סיכוי רב להיות המלך המשיח ואף אחד לא זוכר את שמם. "הראיה היחידה לקיומה של העלמה X היא כתיבת" (צ'סלב מילוש; "זאת אוהב". מתוך "ליטא, מקץ 52 שנה"). כיסו את הבור באדמה וכל שנה, עם בוא הגשמים, נקוותה מעליהם הביצה ויש אומרים שגם נגלו שרידי הגופות.

בשנת 1962 (!) עשה המשטר הסובייטי מעשה, (יש תיעוד מצולם בפורט 9) פתח את הבור, העלה את השרידים אל ראש הגבעה, קבר אותם שם והקים להם מצבה. תחילה כתבו שהנרצחים היו אזרחים רוסים שנרצחו בידי הנאצים ועוזריהם, אחר-כך הסכימו לציין את יהדותם של הנרצחים אבל לא את עמם של "העוזרים", לבסוף כתבו: הנאצים ועוזריהם המקומיים. ובא לציון גואל. כל זה הוא נושא מאוד עכשווי ביחסים שבין היהודים והליטאים וגם יוצאי ליטא בישראל מעורבים בו ויש המצרים על הקלות הרבה שבה קשרנו איתם קשרים מדיניים.

סוף סוף בכיתי. מצחקק, אבל המצבה היחידה שיש לי, תקועה בחור נידח בליטא

ותלויה בחסדי הליטאים. עם כל צעד במעלה הגבעה קראתי בשם אחד מבני המשפחה שלי. לכל צעד יש שם. הדלקנו נר זיכרון ויהל אמר "קדיש". "מה עוד אני יכולה לעשות?" שאלתי את הרב ב"היכל השמות" שב"יד ושם", כשהבאתי לשם את "דפי העד". הוא ענה לי "להגיד קדיש" ואני אמרתי לו "הרי זאת השלמה" והוא אמר "זהו". קומוניסטית שלי, הנין שלך, שהוא התגשמות חלומותיך, אמר עליך "קדיש". לא מפני שאנחנו מגדלים ומקדשים את שמי רבא אלא מפני שאנחנו צאצאיהם של היהודים שנרצחו מתחת לשמים ריקים.

חיפשתי את הזכרונות של אמא שלי בלודזי. מה היתה מספרת לי לו פני הדברים היו אחרים. הבית שהיה ביתה, נשרף. עץ התפוחים שסבא יקיר תלה עליו תפוחים שקנה בחנות, כדי שהנכדה האהובה שלו (זאת אני! כנראה שבכל זאת הייתי פעם נכדה אהובה של מישוה), שבאה מארץ-ישראל, תראה מראה תפוחים על עץ. כבר היה סתיו. המגרש, עליו עמד הבית, מכוסה אספלט ומשמש מגרש חניה ולידו בית משרדי המחוז ונערכה שם חתונה עם מזומנים לבושי הדר שלא שאלו רשות ממני, היורשת היחידה. איש אפילו לא ידע שאני שם.

באותם רגעים הצטערתי שלא הבאנו מצלמת וידיאו. אף במאי לא יצליח לביים קטע כזה. כל הגוף של ש' דיבר כשאמרה: כאן היו הבתים שלנו, כאן עמד הבית של מיכנובסקי וכאן הבית שלי וכאן, בדיוק כאן, היה הבית של הסבתא שלך, כאן היתה המרפסת הקידמית וכאן המרפסת האחורית והיא היתה יושבת שם אחרי העבודה ואמא שלי היתה שולחת אותי לשתות אצלה כוס חלב טרי וכאן, המשיכה לרקוד, היה עץ התפוחים של סבא שלך והגינה והיינו גונבים לו רדיסקאלאך וכאילו טעמן הגנוב של הצנוניות עם האדמה הלחה עדיין בפיה.

הנהר שבו שחו והנערים הביטו שם בחמודותיה של אמא שלי בבגד הים - לא נראה בעיני שמישהו שחה בו אי פעם. אולי הצטמק. אבל עדיין יכולה עגלה להיתקע בו ומי מחלץ אותה היום? סבא שלי היה מפצח אגוזי מלך ביד אחת, איך הלך עם הניה רייזל שלו אל מותו? אפילו לא יכול היה להתנחם ששתי הבנות המוצלחות שלו יושבות בארץ-ישראל ורחוקות מרע. שתיהן "חזרו הביתה".

סבבתי ברחובות עם ש', ילידת המקום, שהרוסים הגלו אותה ואת משפחתה לסיביר בפרוץ המלחמה וכך ניצלה. היא הצביעה על כל בית שהיה יהודי ואני צילמתי. אולי מישהו יכיר את ביתו, אולי אשמח מישהו? ואולי להיפך? ניסינו להבין. היו יחסים טובים. היא אפילו ביקרה בבתי האיכרים שבנותיהם למדו איתה בגימנסיה ואלה היו השומרים שלהם בגטו והמובילים אותם

להסתיר שם, ולגדל את האווזים והחזירים שאני זוכרת. הסברתי לאנשים שאני מחפשת כדי להודות ואולי הייתי צריכה להתעכב יותר ליד אותה זקנה שיצאה להביט בנו. יהודה רונדר אמר שיש לו כמה פתקים שמחפשים רוטילה או רוטס. הוא עוסק כבר שנים רבות בחיפוש כאלה וביקש שאכתוב לו פרטים ואשלח תמונות מהתקופה הכי קרובה לאותם ימים. מה חיפשתי, מה מצאתי, עוד לא עניתי אפילו לעצמי. סיבה לשוב? אולי אבוא עם הבת הבהירה שלי, שאפילו הם לא היו חושדים ביהדותה.

עבר כבר חודש. גמרתי להקשיב לקלטות ולכתוב את הרשימה הזאת והתפנית לכתוב למר רונדר. אני יושבת ומונה את סימני המיוחדים: צבע השיער כבר שיבה. צבע עיניים נו, מי עוד מסתכל לי בעיניים. עין פוזלת - יש. שני כתמי הלידה שההורים מצאו, לאחר חיפוש מדוקדק על גופי, כבר דהו ונבלעו בין כתמים רבים שהשנים הוסיפו לי. הרגליים עוד קצת עקומות. ואולי משהו יכול סוף סוף למצוא אותי. ההורים קראו לי רות, רות'לה, הליטאים קראו לי רוט'ס ורוטי'לה, בפולין הדביקו לי רות'קה, ילדי קוראים לי אמא, אישי בשעת רצון קורא לי רות'יק, אני הצגתי את עצמי בשם רות והיום אני שבה ונענית לרות. פעם הייתי ילדה קטנה וחמודה על חוף הים בתל-אביב אחר כך הייתי ילדה יהודיה מבוהלת מקול צעדים אחר-כך הייתי ילדה ליטאית מוזנחת ומוכה אחר-כך גנבתי גבולות בהזוויות זרות והיו לי בכל רכבת הורים אחרים, עברתי מיד ליד וממקום למקום עד שהלכתי לאיבוד בקרב מסכות רב משתתפים. מי אני. מה מעיר אותי לפעמים בהרגשה שכמעט נגעתי, מדוע מפחדים אותי עצי הלבנה שנראים בחושך כמו אנשים גבוהים עוטים לבן כמו התחפשו בפורים לרוחות מתים?

לפני שעזבנו, שמת לי לב שלא ראיתי כמעט את הסובב אותי ואמרתי לקנות לפחות ספר צילומים מנופי ליטא. המוכרת אמנם אמרה שהספר ישן אבל חשבתי שזה לא משנה ונופים זה נופים. טעיתי. הספר צולם בימי המשטר הרוסי: הרבה ארוכות חרושת, קומביינים פושטים בשדה הרחב והשיכונים הנוראים שלהם, שלא נתנו מרגוע לעיניי. אין לי אפילו תצלום מהנהרות, האגמים, היערות, החוות הקטנות והמשפחה ששותלת תפוחי אדמה בגו כפוף. אולי הייתי צריכה לעצור, להיכנס. לנסות להיזכר ואולי אני צריכה לשכוח.

את מחצית היום שלפני הטיסה עשינו בריגה. סתם תיירים. שם המצבות וקברי האחים הם לא מהסיפור האישי שלי. ח' מקובנה מלמד לקרוא עברית בבית הקברות היהודי. שם הם מתאמנים לקראת העלייה ארצה.

סיום לאוהבי הסמלים. ■

האנדרטה בליטה

הגשר נקרא על שם הקצין הגיבור יוזפוביץ' שנהרג שם במלחמת העולם הראשונה ויש צלב עץ גדול לזיכרו. בשום מקום לא מוזכרים מקימו היהודים.

את הבית של חייקה שרף המשוגע שלא נתנו לו את בלומה היפה. ממולו עמד הבית של מרים ואם אלך כשזה משמאלי וזה מימיני - אגיע לכיכר ובה שלושה צלבים ושם היתה חנות בדים ושם אמצא את השיקסה שהיתה מאוהבת באח של סבא שלום (שמו נשכח) והיא תראה לי איפה הבית... תמיד טענה שגם היא יכולה להתפלל ולברך על הנרות ורצתה להיות יהודיה והם מצאו את הילדים שהסתירה בבית שלה ורגמו אותה באבנים כשהלכה איתם, כל הדרך. חיים ברגמן לימד אותנו שבת היהודים ניכרים בזה שהפתח שלהם פנה לרחוב (מילוט מהיר?) ואילו של הגויים פנה הצידה. ראינו הרבה בתים שהיה להם פתח לרחוב ונחסם ומשמש חלון.

מילאתי כמעט את כל מה שרציתי לעשות בליטא אבל עוד לא הלכתי לאלקסוט. החור השחור של עברי עוד מאיים עלי. זמן רב לא היה לי שום רמז איפה הייתי בזמן המלחמה. עד שחווה אמרה לי - אלקסוט - וסיפרה לי שהלכה ברחוב בקובנה, אחרי השחרור, ונגשה אליה גויה ואמרה לה - יש אצלנו ילדה מהמשפחה שלך - והיא באה לשם והייתי מלאה כינים ומכוסה פֶּרָחִים והיא השאירה אותי שם. "הם היו חברים של אמא שלך" אמרה בכעס. עדיין מקנאה ולא סולחת. הזכרונות שלי מבולבלים, אולי הייתי בכמה מקומות? באחד היכו, באחד לא... נסענו לאלקסוט. פרבר כפרי מעבר לנהר. רציתי הרבה הרבה זמן ושקט להסתובב ואולי משהו באוויר, איזה ריח, איזה משהו. אבל הזמן הלך ואזל. היער במדרון היורד לנהר, כמו זה שבו התחבאנו בקרוב החזית, מפני ההפגזות ושם אמרה לי האשה: הגטו שלך בוער. כנסיה קטנה, שאולי זכרתי ואולי לא וספסל העץ בחצר שלה. הרבה בתים נותרו מאו. עליית גג ולה פתח שחור פעור ומאיים. הצצתי בחצרות הבתים המרוחקים מהדרך שאולי אפשר היה

בצהלה אל מותם. חדלתי לנסות. אין לי מה לחפש שם. רציתי רק עוד דבר אחד: לשוטט ביער, כמו אמא, ולשיר את השיר שלה על חווליה שחיפשה מארגאריטקאלאך ומצאה בחור, אבל היערות ההם כבר נכרתו וצעירים נטעו במקומם. מי ידע כמה התגעגעה למקום הזה עד שביקשה לחזור אליו וכמה הצטערה על כך. למחרת שרתי לה ובכיתי לה ביער אחר. כף הרגל שקעה במרבד הסתב, צמרות העצים רשרשו, כבר מצאנו פטריה ועוד מעט יהיו שם גרגירי היער למיניהם. אין לה עכשיו דבר זולת עיני. שיר ערש לאמא. אליטא. העיר שבה נולד אבא שלי. אבא שלי.

פתאום גיליתי, להפתעתי, את הברירה הטבעית שלי: לפני הנסיעה חקרתי את מרים וחייקה איפה היו הבתים של סבא רבא נחום נאומוביץ' קצוביץ' וכל צאצאיו ולא שאלתי על המצבה וקברי האחים. אתר התיירות שליטא מציעה ליד כל עיירה שהיו בה יהודים.

עור לנו הנהג הליטאי, שזהו היום השלישי בחברתנו וכבר "תפס את הראש" של התיירים מישראל וגדמה לי שאפילו פיתח קצת אמפתיה. ביער הסמוך הקימו כמה אנדרטאות. אחת גדולה וחסרה כל ציון וכתובת וכולה חידה, אחת ולה דמות מגן דוד מעוקם באופן בולט בסמליותו, מספר פירמידות קטנות ולבנות פזורות מסביב, אולי מסמנות את מקום הבורות? ושת מציבות חדשות שניצבות זו מול זו בכניסה לאתר ומדגימות לנו את תיאוריית הסימטריה החדשה שרווחת בליטא: מול המצבה ליהודים שנרצחו בידי הנאצים ועוזריהם המקומיים (כך כתוב) ניצבת בדיוק אותה מצבה לליטאים שנרצחו בידי הנאצים. עלינו גם לשם כדי לחלוק כבוד ל"שותפים לגורל" ולנהג שלנו והנה הוא עצמו מצביע בפנינו על העובדה שעל המצבה "שלהם" - חרוטים שמות. אין סימטריה.

הנהג שהתחיל לגלות יותר ויותר מעורבות, מצא לנו את אדלה בויקיניה, מהימים ההם והיא הפנתה אותנו ליונאס באלוקביץ' הוקן (באיזה צד של האבן הוא היה?) והוא התחיל למנות את שמות היהודים שהיו שכניו ולהצביע על מקומם של הבתים שלהם. שמות, שמות, ולפתע: אלפרינג'ס, שעבר עם משפחתו לקובנה בשנות ה-30 והוא שבנה את הגשר, זה, זה, הקרוב שעברנו עליו. תמיד רציתי לדעת אם הגשר הזה עוד קיים או נהרס במלחמה. שלושה יהודים: אילגובסקי הקבלן הגדול ומנהל העבודה שלו אלפרן סבא שלי והמהנדס אלפרן אבא שלי.

צעדנו לנו על הגשר. בעבר היה גשר עץ שנשרף ועל אותם יסודות בנו החברה שלי גשר חדש שעומד עד היום. עבודה טובה!

גדולים מגורלם

אלי נצר

עד שחיים מקווים

19 במרס 1944: כיבוש הונגריה על ידי הגרמנים.

ברואר 1944, בכית שניצר בקיבניה, פרבר של בודפשט.

"אכול את המרק?" ציוותה אמו של פאלי בתקיפות. "לא רוצה?" התעקש הילד והחזיק את ידיו מתחת לשולחן. "אני לא רעב!"

"שנדור, תגיד לו משהו," פנתה קטלין אל בעלה שלגם מן המרק. "השבוע אני לוקחת אותך לדוקטור פלדמן. הוא ירשום לך טיפולים בקורן." תראה כמה הוא חיוור, "פנתה קטלין אל משה שישב ליד פאלי. "לא אוכל כלום." הילד שתק.

"פאלי," התרכך קולה של קטלין, "תקבל פֶּנְגָה אם תאכל את המרק." הילד אחז בכף והתחיל לשחק באיטריות שבצלחתו. "אבל, לא את הכול," התמקת.

"עבור פנגה שלם אתה חייב לאכול את הכול," החמירה האם. הילד עדיין היסס. "מיטינו," פנתה אל משה, "אולי אתה יכול להשפיע עליו?"

"למה לי את לא מציעה הצעה כזאת?" שאל משה. "אני מוכן לאכול עוד צלחת מרק ואני מתפשר על חצי פנגה," צחק. "נראה, מה אני יכול לעשות." משה התכופף אל פאלי ולחש משהו באוזנו. הילד התחיל לאכול את המרק בתנועות מהירות ועד מהרה כילה את כולו.

"דבר כזה עוד לא ראיתי," התפעלה קטלין. "מה אמרת לו? תגלה לי את הסוד."

"לגלות?" הסתכל משה על פאלי. הילד לא ענה, רק משך בכתפו. "ביטלנו את שיעור הלטינית, אחרי הארוחה," אמר משה. "הוא כבר אינו זקוק לעזרתי בשיעורי הלטינית. למדת, פאלי את הפתגמים החדשים?" פאלי הינהן בראשו.

"קֶגֶטוּ... התחיל משה.

"אָרְגוּ סוּם," השלים פאלי את הפתגם. "אני חושב, על כן אני קיים," תרגם.

"יפה," אישר משה. "דוּם..."

"ספירו סֶפְרוּ," הודרו הילד להשלים את המשפט. "והתרגום?"

"עד שחיים מקווים."

אבא, גרמנים!

19 במרס 1944 משפחת שניצר. קיבניה. פרבר של בודפשט.

זמזום עמום נשמע. החלונות והדלתות רעזו. הזמזום הפך לשאון מתמיד וכלי האוכל על השולחן נקשו אלה באלה. שנדור נטל מן

המרק המהביל ושם בצלחתו. פאלי התפרץ לחדר ופניו אדומות ממאמץ הריצה. "אבא, גרמנים!" קרא.

"שוב יצאת החוצה במכנסיים קצרים. תראה, ברכיך אדומות מקור!" גערה בו אמו שנכנסה מן המטבח.

"השיירה עוברת תחת גשר הרכבת, אופנועים, משאיות עם חיילים, תותחים, טנקים, שיירה ארוכה. המון חיילים גרמנים." הוסיף פאלי בהתרגשות.

שנדור קירב את כף המרק אל פיו ובשיקשוק שפתיים לגם מן הנוזל החם.

"כולם עומדים בחוץ ומסתכלים! חיוק פאלי את דבריו. "תן לי לאכול בשקט," העיר שנדור לבנו. "בפעם הראשונה אתה רואה גרמנים?"

השוטר והאופניים

סוף מרס 1944. קיבניה. פרבר של בודפשט.

בחמישה עשה במרס היה לפאלי יום הולדת, בן אחת עשרה. הוא קיבל מן ההורים אופניים במתנה. האופניים היו חדשים ויפים וצבעם אדום. פאלי עלה על אופניו ונסע עליהם לכיכר ההומה שליד גשר הרכבת. על הגשר היתה תחנה שנקראה 'התחנה התחתונה'. השוטר לאקאטוש עב הבשר, שפאלי קרא לו 'הדוד לאקאטוש', משום שהיה חברו של אביו, כיוון את התנועה הסואנת. השוטר לאקאטוש ושנדור, אביו של פאלי, נהגו לשתות קפה בבית קפה 'מרכז' שבכיכר. פאלי, נסע על אופניו החדשים בניגוד לכיוון התנועה. השוטר לאקאטוש הבחין בו, שרק במשרוקיתו והורה לפאלי לגשת אליו. פאלי היפנה את ראשו אל השוטר, צחק והמשיך בנסיעתו.

כעבור רגעים אחדים חזר פאלי על תעלולו. השוטר שרק שוב, פניו האדימו מכעס, אך פאלי ברח במהירות.

פאלי, העז פנים בפעם השלישית אך נתפס. השוטר הבחין בו כעוד מועד, הסתתר מאחורי משאית חונה וכשהילד עבר לידו על אופניו, עט עליו ותפסו. פאלי הצליח לחמוק, אך האופניים נשארו בידיו של השוטר לאקאטוש. השוטר החליט לייצל את עבודתו, עלה על אופניו של פאלי ונסע בכיכר סביב סביב. שוטר שמן נוסע על אופני ילד בכיכר ההומה! רבים מן העוברים והשבים נעצרו לרגע וחייכו למראה המזור.

"שנדור, אתה מספיק כלי תחבורה למשטרת בודפשט," שאל האדון

השמיים וחיפשו את האווירונים. הם לא נראו אך הדי הפצצה עומים נשמעו מרחוק.

בקונסנטמארטון ירדו מן הכיכרה. "הגברת פאפ," אמר מארווי לנגר לאיכרה הזקנה החשדנית שפתחה לו את הדלת. "הבאתי את בת הדודה שלי עם הילד. אצלך לא יצטרכו לפחד מן הפצצות ויהיה גם מה לאכול. הם ישלמו בעין יפה, אל תדאגי."

קטלין ופאלי נכנסו לחדר אליו הובילה אותם האיכרה פאפ. בחדר היו שתי מיטות עם מזוגי קש, ארון, ושולחן עליו קערה עם מים. פאלי זינק אל מזרן הקש. "אני ישן כאן," קבע בפסקנות.

פאלי והז'נדרמים

קיץ 1944. הכפר קונסנטמארטון.

ליד ביתה של הגברת פאפ היתה תחנת ז'נדרמריה. היה זה בית חד-קומתי ארוך עם חצר גדולה. בחצר עמדה אורות הסוסים. לפני השער, עמד דרך קבע ז'נדרם. על ראשו כובע מקושט בנוצת תרנגול ארוכה ועל כתפו רובה מכוון. בשעות אחר הצהריים נהגו לעמוד ז'נדרמים רבים לפני הבית, בטלים משוחחים ומעשנים.

"בוא הנה ילד," קרא יום אחד אחד הז'נדרמים אל פאלי שיצא מביתה של הגברת פאפ. פאלי זכר את אזהרת אמו, שעליו להיזהר מהז'נדרמים, פן יאמר משהו שעלול לגלות את זהותו. פאלי ניגש אל הז'נדרם.

"יום טוב," בירך אותו.

"איך קוראים לך, ילד?" שאל

"שֶׁרֶשׁ פאלי, באתי עם אמא מפֶּשֶׁט. אבא בחזית." אמר פאלי.

"בוא, הנה, אל תפחד אני לא אוכל אותך," אמר הז'נדרם. "מעכשיו אנחנו חברים. נתקע כף. גם אני פאלי." הילד חבט בחזוקה את ידו בידו של חברו החדש.

"זה כבר משהו," ציין הז'נדרם ושיפשף את כף ידו. הוא הכניס יד לכיסו והגיש חרוב לפאלי. "כרסם, זה בריא."

"תודה," אמר פאלי והתחיל לאכול את החרוב.

"ובן כמה אתה?"

"בן אחת עשרה."

"אתה אוהב סוסים?"

"סוסים? את הגדולים האלה?"

הז'נדרמים והז'נדרם ששמו פאלי פרצו בצחוק גדול.

"זה עירוני אמיתי מפֶּשֶׁט!" ציין אחד מהם. "הסוס הוא סתם חיה גדולה בשבילי."

מאותו יום ואילך פאלי בן בית היה בבית הז'נדרמים.

ארז'י ופאלי

קיץ 1944. הכפר קונסנטמארטון.

"לי קוראים ארז'י. איך קוראים לך?" שאלה הנערה. "פאלי."

"אתה ילד יפה," אמרה. ארז'י היתה נערה כבת ארבע עשרה. גבוהה מפאלי. שערותיה בהירות וארוכות וחזה זקור.

"אתה רוצה לבוא לעזור לי בחנות?"

"איזו חנות?" שאל פאלי.

"לאבא שלי יש חנות למכשירי כתיבה."

"על יד חנות הגלידות, בכיכר? שאל פאלי. ארז'י צחקה.

"אתה רוצה או לא?"

שלוש מדרגות הובילו אל דלת החנות, שמעליה תלוי היה שלט: 'שנדור בודור, מכשירי כתיבה וספרים.' "באיזו כיתה את לומד?"

"במחלקה הראשונה בגימנסיה," ענה פאלי בגאווה. "בגימנסיה לסלו"

לנגר, בעל בית הקפה.

שנדור הרים את עינו מן הקלפים, "מה?"

"בוא, תראה."

שנדור הניח את הקלפים על השולחן וניגש יחד עם לנגר אל החלון הרחב הצופה אל הכיכר.

"היכן הילד?" שאל שנדור.

"כנראה הולך ברגל," צחק האדון לנגר.

שנדור ניגש לביתו ושם מצא את בנו לועס פרוסת לחם מרוחה בחמאה. הוא לא נראה מודאג במיוחד.

"מעשה חוצפה," נזף שנדור בפאלי. "בוא, ניגש ללאקאטוש." פאלי נעתר מיד כי רצה לקבל בחזרה את אופניו.

שנדור, אוהו ביד בנו ניגש אל השוטר. "וילמוש, הבאתי את הפושע," אמר. "תעשה אתו מה שאתה רוצה." קרץ לו.

"סליחה, הדוד לאקאטוש," אמר פאלי. קולו כמעט ולא נשמע.

"אני רוצה לשמוע בקול רם," אמר השוטר.

"סליחה!" פאלי כמעט צעק.

"ומה עוד?" שאל השוטר בקול מאיים.

"אני מבטיח מעכשיו לנסוע בכיוון הנכון," הבטיח פאלי.

"לפי החוק?" הרים השוטר את קולו. "בהונגריה כולם צריכים לנהוג לפי החוק!" הוא הרים את אצבעו לאות אזהרה והדף את האופניים לעבר הילד.

אל הכפר

מאי 1944. קיבניה, פרבר של בודפשט. הכפר

קונסנטמארטון.

"לא אתן לכם לענוד את הטלאי הצהוב. זאת בושה בשבילי, לא רק בשבילכם," הצביע האדון לנגר על הטלאי הצהוב שהיה תפור על מעילה של קטלין.

"בטלאי הצהוב אין כל רע. כולם יודעים כאן שאנחנו יהודים." ציין שנדור. "ממילא אנחנו מתקרבים לסוף המלחמה."

"אל תתווכח אתי," הרים לנגר את קולו. "אקח את קטלין ואת פאלי לכפר שלי. אם אתה לא רוצה לבוא, תישאר."

"קארווי," אמר שנדור, "זה יפה מאוד מצדך. אני רק חושב שאתה מגויס בדאגה. ואשר לי, קיבלתי צו להתגייס לפלוגות העבודה."

בגילי עובדים רק בעבודות קלות."

הם ישבו בחדרו של האדון לנגר, בעל בית הקפה 'מרכז', הצמוד לבית הקפה עצמו.

"אתה תעשה, שנדור, מה שאתה רוצה. אני בטוח שאתה תסתדר. אבל על קטלין ועל הילד אשגיח אני. לא יאונה להם כל רע כל עוד אני חי."

שנדור נסע להתייצב בכודה. עוד באותו ערב התקשר בטלפון לבית הקפה: קארווי, אמר, "תגיד בבקשה לקטלין שאין מה לדאוג. אני מדבר ממשדר הסגל. פגשתי פה בן כפר, הסמוך לכפרי. הכול יהיה בסדר."

"ניפגש בשבע בתחנת הרכבת," אמר לנגר לקטלין. "אל תדאגי, שנדור יסתדר ולכם יהיה טוב בקונסנטמארטון. זה כפר נחמד וידידותי. מלבד זאת, הרי את הגברת שֶׁרֶשׁ, אין כל זכר ליהדותכם."

הרכבת דהרה ומן החלום נתגלה נוף של שדות וכפרים ומגדלי כנסיות. פאלי לא נח אף רגע, יצא לפרוודור, חזר לתא.

"שב כבר בשקט! אתה מעצבן אותי! אתה לא יכול לשבת רגע אחד במנוחה?" התרגזה אמו.

לפני העיר סולנוק נעצרה הרכבת במסילה הפתוחה.

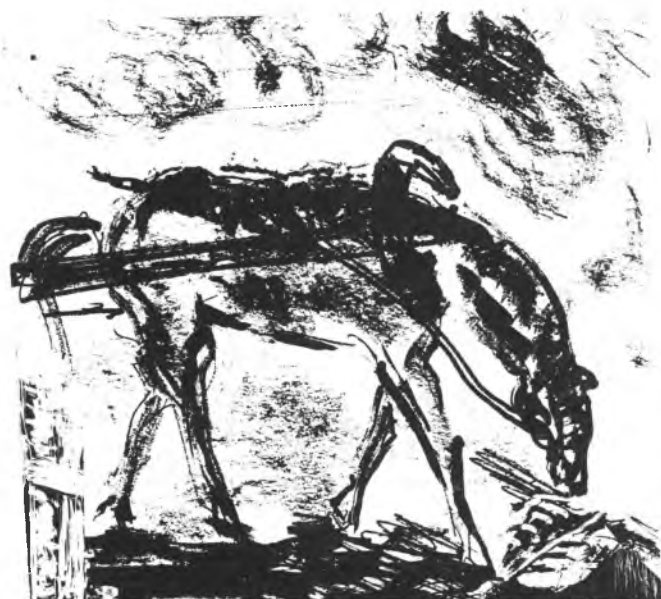
"אועקה, התקפת אוויר!" עבר הכרטיסן מקרון לקרון. "כולם לרדת מיד!"

כשעתיים ישבו הנוסעים בצל החורשה הקרובה. כולם הביטו אל

לחם

ינטה מאש

מיידיש: אברהם יהל

וד השחר עולה וכבר הם מגיעים. הם - כוונתי ליהודי וסוסו, ושמה יותר נכון לומר - הסוס והיהודי שלו. הסוס, בשל גודלו וירכיו הרחבות, המגישות כמין משחק בריאות יותר מתחת לעור הצהוב המבריק, מאפיל לגמרי על בעליו - יהודי תימני, נמוך קומה, עטור זקנקן תיש ופיאותיו ארוכות ומסולסלות.

הסוס כנראה לא זקוק עוד לשוט. מעצמו פונה הוא לעבר הארגז ועוצר, כמי שאומר: - רד, אדוני, הגענו. היהודי איננו ממתין שיבקשוהו פעמיים, הוא קופץ בזריות מן העגלה ופותח בעבודה. קודם כל בוחר הוא נתח נאה של לחם ומכבד בו את מפרנסו. הסוס מקבל את הלחם ביראת כבוד, מריח אותו מכל צד, מברך תוך כדי כך בלשונו הסוסית את "המוציא לחם מן הארץ" ומתחיל ללעוס אותו בכל שיניו.

גם היהודי, כאמור, איננו מאלה שתריסר גזוז, לא מבזבז הוא את זמנו לשווא, אוסף וממין בקרטונים שבעגלה - לחם לחוד, חלה בנפרד, לחמניות קלועות, לחמניות רגילות, פיתות ולפעמים אפילו מאפה בית שלמחרת היום איננו כבר לטעמם המפונק של אחינו בני ישראל, קלי הדעת.

מה הוא עושה עם כל הלחם הזה? מאי כבר נפקא-מנה? העיקר שהוא מסלק אותו מן הלכלוך, מרחיק אותו מן החתולים המזוהמים המחטטים בפחי האשפה ועל כולם, מעיני האנשים המסתכלים בצער ובכאב על טרגדיית הלחם, המתרחשת כרגיל אצלנו כאן בארץ.

בינתיים והיהודי שלנו כבר סיים את עבודתו, אך ממתין הוא עוד שעה קלה עד שהסוס מנענע בראשו, אות שגמר הוא גם את ברכת המזון, ואז הם יוצאים לדרך ופונים ככל הנראה, לפחי אשפה ברחובות הסמוכים.

אני עוקבת אחריהם במבטי ולנגד עיני עולות ונשנות תמונות החרוטות עמוק בזכרוני, תמונות שילוו אותי בוודאי, עד סוף ימי.

שנת 1943. במוקד מלחמת העולם השנייה. זעקת כאב על פני הארץ כולה - מן הקצה האחד של רוסיה לקצה האחר. המוות מתדפק כסדרו על הדלתות ומביא בכל פעם לבית אחר את המעטפה החומה בעלת החותמת הממלכתית ובה הידיעה הקשה והמרה שהאב או הבן נפל בגבורה בשדה הקרב, תוך כדי מילוי זובתו למולדת. מייללים ומקוננים עד לב השמים, מבקיעים את הויקיעים בזעקות השבר, מתפתלים מכאב ו... למחרת, לפני עלות השחר, רצים מהר לתפוס מקום ב"תור" ללחם.

לחם!!! הלחם - קדוש הוא!! את הלחם אסור לאחר. הלחם הוא-הוא המשיב את חם החיים. כמה אנשים באותן השנים הוציאו את נשמתם וראו בחלום הגסיסה שלהם פרוסת לחם?! האדם הופך להיות כולו עיניים כשמגיע תורו בחנות. שום כוח שבעולם איננו מסוגל להזיז את מבטו מידי הזבנית בעת שהיא שוקלת בדיוקנות יתרה את המגיע לו, לפי כרטיסי-לחם של משפחתו, ליממה שלמה - 500 גרם לאלה העובדים ו-200 גרם לאלה שלא עובדים. הלחם במחציתו עשוי סובין ותפוחי אדמה, לכן הוא דביק וכליכך כבד על המשקל, אולם לזה מזמן כבר התרגלנו, משל כאילו מעולם לא אכלנו לחם אחר. העיקר הוא שיתנו את הלחם ועל-כן כל פרוסונת שמוסיפים

לכיצור מציתה בלב ניצוץ תקווה: אולי בכל זאת נעבור גם את זה: ובבית, בינתיים, מסוכים כל בני המשפחה מסביב לשולחן וממתנים. כאשר אמא נראית סוף סוף על המפתח, הסיפור חוזר על עצמו: כל העיניים של הגדולים כקטנים רתוקות לידיה של אמא הפורסת מן הכיכר לכל אחד ואחד את חלקו ליום. לחלקו האישי של כל אחד שייכים גם הפירורים הנושרים בעת שחותכים את פרוסתו, אין מתביישים אפוא, אוספים אותם ו... ישר לפה. מה שבטוח-בטוח: כך לא ילכו לאיבוד וגם אין חשש שמא משהו יצחק לך, או יקרא לך "זולל וסובא". כולם אותו דבר. את הפירורים הללו לועסים לאט-לאט, מוצצים אותם ואפילו מעלים גירה ותוך כדי כך אין מסירים את העיניים מידיה של אמא, הפורסת עדיין ומחלקת. איש אינו זו ממקומו עד שלא נגמרת חלוקת הלחם. רק אז, בולעים את הלעיסה וכלל לא שמים לב או מעמידים פנים שלא הבחינו בפרוסה המצומקת האחרונה שאמא השאירה לעצמה. ככה זה - על מנה קטנה משלך אין איש מערער ומתווכח. וחוזי מזה - הרי היא אמא! הגדולים ממחרים לעבודה, מגישים אם כן לשולחן את המרק ובאה קצת שמחה ללב, במיוחד כאשר בין גריסי השעורה נגלה גם פלח תפוח אדמה או סלק. מקעריות החרס עולה הבל מחיה נפש, כפות העץ עולות ויורדות בקצב זריז, שואבים את הלגימות, נכווים, נהנים ומתשפים מרוב הנאה. ככל שהמרק חם יותר, הוא משביע יותר.

לנגוס לחם עם המרק?... זה לא בא בחשבון. את המרק אוכלים בנפרד ואילו הלחם... הלחם ניצלה לעת-עתה על הכיריים, ואל דאגה - כל פרוסה והסימן המיוחד שלה. הלחם הקלוי מוגש אחר-כך כצלי, כמין מאפה או כל אשר תחשוק הנפש. צריך רק לעצום עיניים ולהיזכר בבית שהיה.

על-פי השכל הישר צריך לחלק את מנת הלחם לשניים ולהשאיר חתיכה גם לארוחת ערב, אך לך תהיה גיבור ותיאבק עם היצר הרע כשכל כך מוצץ ליד הלב. לא עומדים בניסיון ומושכים וצובטים מן הפרוסה עד שפתאום מתברר כי הלחם כולו נעלם ולהשאיר פירור לארוחה נוספת... אין. נאנחים אם כן וכו בזמן מחליקים על הכרס לאמור: לפי שעה אני שבעה ולמחר... אלוהים ישמור!

אולם חולפות שעה, שעתיים והאוכל הדל מתאדה כאילו לא היה ושוב רעבים. מנסים להתגבר על הרעב, מי בעבודה, מי במשחק, אלא שבדיוק אותה פרוסת לחם שצריך היה לחסוך, קודחת במוח: איי, אילו היתה לי עכשיו לפחות פרוסונת, לפחות חתיכונת מן הלחם ההוא! נזופים אנו, אם כן, בעצמנו בחריפות, מגדפים את עצמנו במלים הקשות ביותר, נשבעים ומבטיחים בהן צדק שמחר... אולם המחר מגיע ומורעבים מן האתמולים, שוב אין עומדים בניסיון ומשלימים עם הגורל ועם "האופי החלש". אפילו ילד קטן יודע שקיבל כמה "שמגיע" לו, וזה נשמע כאילו נגזר לו מהשמים. מקבל

חשתי במשהו מתחת לכרית. קפצתי על רגליי, הרמתי את הכרית וכמעט איבדתי את נשמתי ביבבה נוראה. מתחת לכרית, עטופה במטפחת לבנה, היתה פרוסת הלחם שאמי חסכה לעצמה לארוחת הערב.

עשרות בשנים חלפו מאז ואני מודה לראשונה ומתוודה, כי עוד באותו לילה אכלתי את פרוסת הלחם של אמי. הרטבתי את הלחם בדמעות מרות ואכלתי.

ובבקרים אני מביטה וחושבת לעצמי: ריבוננו של-עולם, כמה חיי אדם אפשר היה להציל בלחם שמשליכים אצלנו החוצה מדי יום ביומו? וגרוע מזה חושבת אני: יהודים טובים בוחרים לכבוד שבת חלות קלועות, חלות מבריקות מלובן, מניחים אותן בראש השולחן הערוך, מכסים אותן במפית לבנה רקומה, אחר כך, לאור נרות דלוקים, מברכים עליהן... ולמחרת לוקחים את החלה המבורכת הזאת ומשליכים אותה לפח האשפה. מה ערכה של ברכה זו? ■

"לחם" - סיפור מספרה של ינסה (יעל) מאש "הרחק בטייגה" שיצא לאור בישראל, בידיש, בשנת 1990, בהוצאת "ישראל-בוך". ינסה (יעל) מאש - נולדה בעיירה זגוריצא, בסרביה, ב-1922. למדה בגמנסיה "תרבות". ב-1941 הוגלתה עם ההודים לסיביר. ב-1948 חזרה לקייב. עלתה עם בתה ב-1977.

הוא, אם כן, את הדין בהבנה ולא מתלונן, לא בוכה ולא מבקש תוספת.

מפורדים ופזורים מעבר ליערי-חושך, בזמן המר והחמור הזה, על חטא עצמם או על החטאים שלא היו ולא נבראו של אבא-אמא, באו על עונשם בגלות סיביר בני השבט האבוד, קשי-הגורל, ה"מגורשים" או ה"ספץ-פּרְסֶלְנְצִי", כפי שכוננו בפי השכבה הקשוחה, ששלטה אז בברית-המועצות. אחרי שנתיים של עבודת-פרך כמעט ואי אפשר היה כבר להכיר ביצורים שהסתובבו בין סבכי הטייגה - רובם כבר קרועים ובלואים, עם חבלים סביב מותניהם שיחזיקו את בגדי-המלכות שלהם פן יתפוררו, עטורי מסכות נגד יתושים ועם כלי-עבודה בידיהם - את הנשים הצעירות והיפות מתמול שלשום, או את העלמות-הגימנויסטיות, שהוריהן בזמנם השגיחו עליהן מכל פגע, הקל שבקלים.

מזי רעב, סחוטים וכחוסים, רחוקים מכל יישוב אנושי, היתה לנו הרגשה כי גם ריבון העולם הסתבך ככל הנראה אי שם גבוה בכתרים של צמרות עצי האורן ויותר לגמרי עלינו. לעומת זאת נציגו עלי אדמות, המומחה והמנהל שלנו, משל עלינו ושלט בנו, עליפי חוקי הטייגה, ביד חזקה ובגלל עבירה, אפילו של מה בכך, היה מוציא לנו את הנשמה.

לשון דיבור - הנשמה! וכי מה כבר היה יכול לעשות עם הנשמה המסכנה הזאת? אבל כשהיה נוטל מעימנו את פרוסת הלחם... או, או באמת היה מאמלל אותנו והיה בולע את לחמינו הדל מבלי להשתנק.

מוכרחים היינו אפוא להשליך עצם לעבר הכלב ולהתחנף לו תמיד, להקפיד ולפנות אליו במלא התואר של "מורה-מורינו" והעיקר להקדים מילוי דרישותיו כל אימת שהואיל לקרוא; לחטוב עצים ולהכניס אותם לחדרו, להסיק לו את התנור, לכבס לו את הכביסה המלוכלכת, לנקות את הדרו, לשפשף את הריצפה ולצחצח אותה בחול עד שתבריק מצהוב. הכול, הכול עשינו רק כדי לשבור את לבו שלא יקפיד כל כך בשקילת דליי השרף, שהיו מכלים את כוחותינו בעת אסיפתו ונשיאתו הביתה, או שיעלים עין בעת חישוב המטרים המעוקבים של עץ כרות, אחרי שניסרנו וחטבנו אותו, מבלי להצביע לרעה במקרה שהשלמנו לפעמים את המידה עם חתיכת קליפה.

בנוסף ללחם היינו מקבלים מן המטבח הציבורי פעמיים ביום, לפני ואחרי העבודה, מנות נזיד שבישלו אותו מן החומר הסמיך שהיה שוקע מקש שעורה שהושרה. התבשיל היה חם והיה סותם לנו את המעיים. בכל אופן זה היה מרמה את הרעב לזמן קצר. השאר היה מן ההפקר. בשעת העבודה ביער היינו מלקטים לתוך השקים התלויים תמיד עלינו משני הצדדים: ספוגיות, קאלבא, מין שום הגדל בר שהוא על דעת המבינים אמצעי בדוק כנגד הצינגא והעיקר... העיקר היו הגרגירים, ענבי-שועל. גרגירים ממינים שונים: צ'רניקא, ברוסניקא, קיסליצא ותודה להשם יתברך על ששכחתי כבר מה עוד היו שמותיהם שם. הגרגירים היו המן שלנו, בהבדל אחד קטן: המן שלנו לא נפל בדיוק מן השמים, את המן שלנו צריכים היינו ללקט וכדי ללקטו צריך היה לדעת היכן הוא צומת והוא דווקא צמח בביצות והואיל והמקלטים היו מהלכים בראש מורד, היה הוא מושך את האנשים עמוק לתוך היער ואוי ואבוי לאותו אדם שהסתכן ויצא לבדו אל הסבך האפל הזה. לעתים קרובות קרה שהוא, משם, כבר לא חזר.

כך קרה לאמי זכרה לברכה. בעשרים לאוגוסט 1943 יצאה אמי ללקט קצת גרגירים למחייתנו ונותרה בטייגה לנצח נצחים. כשחזרתי מן העבודה ותפסתי את גודל האסון שלי, ועקתי זעקה מרה וכל אנשי הצריף בו גרבו יצאו ליער עם פנסים, מקלות, מוסות ואפילו עם רובה לחפש אחריה. האנשים צעקו, שרקו, ירו באוויר כדי שהיא תשיב ותיתן סימן חיים, אך לשווא. מאוחר בלילה חזרנו בלא כלום. עייפה וסחוסה מרוב בכי וזעקות, נכנסתי לחדרון הקטן שלנו והשלכתי את עצמי על משכבינו היחיד המשותף. פתאום

המשך מעמ' 39

הקדוש, בקיבניה". ארזי ירבה קרוב אליו. לפניכם מונחות היו ערמות של מחברות. "מיין אותן לפי הסוגים", הדריכה אותו ארזי. ניחות לא מוכר נדף מגופה של הנערה. היא לא ניסתה להסתיר את קצה חזיית התחרה שביצבצה מתחת לחולצתה. הם סיימו למיין את המחברות.

"ועכשיו נלך אל הספרים", אמרה ארזי. "בוא, ניכנס למחסן." "איזה ספרים?" שאל פאלי. הם התיישבו על ארגזים שהיו מונחים במחסן. "חם כאן נורא", אמרה ארזי והרימה את הצאית. נחשפו שקיה הלבנים. "יש פה כל מיני ספרים", אמרה ארזי "תוכל לקחת מהם לקריאה כמה שרק תרצה. אלה ספרים של יהודים. הם כבר לא צריכים אותם." פאלי שתק. "אתה לא יודע?" היהודים כבר לא פה, הו'נדרמים לקחו אותם לאיזה מקום." "אני צריך הביתה." אמר פאלי. "תבוא מתי שתרצה. תבוא כבר מחר", ביקשה ארזי.

כומר וילד

קץ 1944. הכפר קונסנטמארטון.

הכומר קורמוש ליטף בחיבה את ראשו הזהוב של פאלי. "לא נורא שאתה לא יודע להתפלל, יזיקה אוהב אותך גם כך. ככה זה עם רוב העירוניים", נאנת. "אני יודע את אווה מריה ועוד..." "אתה באמת לא אשם. אתה הרי מבודפשט", ציין הכומר ברחמים.

"אתה לא חייב לבוא לכל המיסות, תבוא רק ביום ראשון", פנה אל פאלי. "אחר-כך נראה." הם עברו ליד פסלו של ישו. הכומר ופאלי הצטלבו. פאלי הגניב מבט אל הכומר, פן יתבלבל בסדר התנועות בתהליך ההצטלבות. "לפתחת להצטלב אתה יודע", ציין הכומר. ■

(מתוך ספר על המחירת היהודית בהונגריה הפאשיסטית)

מלומדה. הם קבעו בון-טון של מחשבה, דיבור ומעשה, הם עיצבו מנטליות של תקופה, הם השפיעו על מנהיגים של תנועות טוטליטריות.

ב-1919 הופקד טרוצקי על-ידי לנין לפתור את המשבר הכלכלי. טרוצקי הציע תוכנית מפורטת כיצד להוציא את רוסיה מ"ההרס הגדול הנוכחי של כוחות הייצור ומהכאוס הכלכלי". הרעיון הבסיסי דמה במידה רבה לאוטופיה המינהלית כפי שהובעה בחיבור "נגד הציביליזציה" (1918) פרי עטם של פולטאב ופונין: ארגון טוטלי של החברה בהתאם לקווים צבאיים והפיכת כלל האוכלוסיה הרוסית לצבא של פועלים.

"אקספרס - פנטסיה טיבדית", יצירתו של גאסטב קודם המהפכה, היא אוטופיה שנכתבה בצורה של מסע רכבת אקספרס, מפלצת פלדה המגלמת כוח ומהירות.

החיבור הוא תמצית ההתלהבות הפרולטרית מהמכונה ומהמדע הבדיוני הטוביטי. אך עסקינן לא רק בחיבורים אוטופיים: ב-24 באוגוסט 1920 הנך גאסטב את "המכון המרכזי לעבודה", מרכז לחינוך פועלים, לחשוב, לפעול ולעבוד בשיטתו. במכון נלמדה "הנדסה חברתית" המעצבת את תרבות העבודה של "האדם החדש". הוקמו 1,700 מכונים שהדריכו חצי מיליון עובדים ללמוד את "המכונה האנושית". המהנדסים מילאו תפקיד ראשון במעלה בבניית חברה סובייטית חדשה, והם הפכו חלק בלתי נפרד מהמנגנון כוח השליטה בברה"מ.

בגרמניה הנאצית, התודעה הטכנולוגית העצמית של המהנדסים עלתה מהדהפים העמוקים ביותר של התרבות (Kultur) הגרמנית, ולא מהמטריאליזם של הציביליזציה (Zivilization) המערבית. היטלר היה עקבי ביחסו לטכנולוגיה כביטוי מודרני של הרצון לעוצמה. ב"מיין קאמף" מוגדרת התרבות הארית כ"סינתזה של

הרוח היוונית עם הטכנולוגיה הגרמנית". גבלס בנאום ב-1939 אמר כי "הנציונל-סוציאליזם ממלא את המסגרת חסרת הנשמה של הטכנולוגיה במקצב ובדחפים בני זמננו".

מסדר הניהיליסטים חשף את הטכנולוגיה כמכשיר של ניהיליזם לא רק לגבי תפקידה המוצהר כמכונת מלחמה, אלא כמאיינת כל אפיון אנושי בגייסה אותנו אליה באמצעות הזדהות אסתטית. מבחינה זו ספרי ביקש לחשוף תרבות פוליטית חדשה היכולה לשמש אב-טיפוס צורני ודפוס מנטלי-פסיכולוגי לגבי אישים, תנועות ותופעות בזמנים שונים. אכן, מלחמת המפרץ היא דוגמה להתפעמות מהחוויה הטכנולוגית מעבר לטוב ולרוע. ■

רב השיח נערך מטעם ביה"ס החדש לתקשורת, המכללה למינהל - תל-אביב והוצאת מוסד ביאליק - ירושלים, בהפקת ד"ר דפנה למיש ונורית גלעדי.

נגע הכתיב המלא

שעות ספורות אחרי פגישה עם ספרו האחרון של חיים גורי, ראיתי כאן על המדף את חוברת 171, אפריל 1994, ובה הביקורת של לאה גלזמן. והפסקתי...

מה שמתסכל זה שאפילו בחוברת שלך נגע הכתיב המלא. איך אפשר לשנות את שם ספר השירה הזה ל"הבא אחריי" ... למה גם אתם כותבים מאוד... חזות-הכול... שבהוויית... המצחייה... ואפילו 'קוהלת'... למה לא לנגד ניקוד חלקי... העם הזה לא רואה איך נראה מה שהוא כותב...

זיהום נוף השפה הכתובה

(מתוך: יסביבות' 32, אפריל 1994, עמ' 149)

"חולי הכתיב המלא מתפשט והולך בתאוצה בשנים האחרונות, בהשראת האקדמיה ללשון העברית...

ישראל - ישראל - יהויקים - יהויקים - חיפה - חיפה - נוד - דויד - דאוויד - שלמה - שלומה - צפת - צפאת - קרית מלאכי - קיריית מלאכי - יתכן - ייתכן - התקוה - התיקווה - כיצד - כייצאד - תעשייה - תאעשייה - קיום - קייום - מתכלים - מיתכאלים - אורור - איוורור - מים - מיים - מאיים - עיון - עיוון - הויה - האווייה - האוואייה -

הוא קשור כנראה: באי-אמון בתפיסתו של הקורא העברי. ובערוון לעיצובה החזותי של המלה העברית, לחזות האדריכלית שלה -

עמוס - עאמוס - ישעיהו - ישאעיהו - ירמיהו - יירמיהו - אי-ודאות - אי-וואדאאות - עיברית - ירושלים - ירושלים -

יירושאלאיים --

-- עם הספר לא רואה מה שהוא כותב --

מוצע להנצל על הכתיב העברי של שנת תש"ה, שנת הקמת המדינה, ולשלב שילוב ממוחשב ניקוד חלקי בכל מקרה של ספק כיצד לבטא את המלה - ולשטוף את ארוות הכתיב המלא--" ■

עזרא אוריון

תיקון טעות:

בשירו של יצחק מטרני, שהופיע בגליון הקודם, נפלו שיבושים אחדים, שלא באשמתנו; המערכת, כמובן, נוטלת את מלוא האחריות על עצמה.

- שורה 1: בסערה צ"ל: בסערה
- שורה 8: בשניות שעמדו צ"ל: בשניות שעמדו
- שורה 11: לא יגלה צ"ל: לא יגלה
- שורה 12: למושב צ"ל: למושב
- שורה 43: לא על פי שתיכן דברו צ"ל: לא על פי שתים דברו
- שורה 46: המקלכל בשום שכל צ"ל: המקלכל בשום שכל
- שורה 53: לעתים צ"ל: לעתים
- שורה 61: ושוב נשאר צ"ל: ושוב וישאר

הופיע

שמואל שתל

אבן

ספרי עתון 77

**יופיע בקרוב:
בספרי עתון 77**

**יוסי הדר
שלשה שירים**

קובץ שירים

עֵתוֹן ליל

ת. ד. 16452 תל-אביב

דן קדר, מתפרץ בכחול, אקריליק, פחם עץ. 122/100 ס"מ - מתוך התערוכה - גגבו לי את הים המוצגת בימים אלה במוזאון ישראל, ירושלים.